

Erol

Çetin

Deizm

eleştirisi

ve

yapılması

gerekenler

Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler

Güncellenmiş ve Gözden Geçirilmiş 3. Baskı

Dr. Öğr. Üyesi EROL ÇETİN

Hiperyayın: 466
Araştırma-İnceleme

Yazar
Erol Çetin

Genel Yayın Editörü
Hatice BAHTİYAR

Mizanpaj-Kapak Tasarım
Zeynel ENGİN

ISBN: 978-605-281-540-3
e-ISBN: 978-605-281-539-7

Yayıncı Sertifika No: 16680

3.Baskı: İstanbul, 2019

Copyright© Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın telif hakları, 5846 sayılı yasanın hükmüne göre, kitabı yayımlayan Hiperlink Eğitim İletişim Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti ve Erol Çetin'e aittir. Yayımcının ve yazarın izni olmaksızın elektronik ve mekanik herhangi bir kayıt sistemi veya fotokopi ile çoğaltılamaz, kopyalanamaz. Ancak kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.

Çetin, Erol.

Deizm eleştirisi ve yapılması gerekenler / Erol Çetin. – Güncellenmiş ve gözden geçirilmiş 3. baskı. -- İstanbul: Hiperyayın, 2019.
139 sayfa: şekil, tablo; 24 cm. -- (Hiperyayın; 466)

ISBN: 978-605-281-540-3
e-ISBN: 978-605-281-539-7

Kaynakça sayfa: 125-139.

1. Deizm. 2. İman. 3. Şirk -- İslam. I. Eser adı. II. Dizi.

BL2775.3/.C48 2019 211/ÇET 2019

Baskı-Cilt: Mikyas Basım Yayın Matbaacılık **Sertifika No:** 35532

GENEL SATIŞ PAZARLAMA VE YAYINEVİ

Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık San. Paz. ve Tic. Ltd. Şti.

Tozkoparan Mah. Haldun Taner Sok. Alparslan İş Merkezi

No: 27 Kat: 6 D: 21 Merter - Güngören / İstanbul

Telefon: 0212 293 07 05-06 Faks: 0212 293 56 58

www.hiperlink.com.tr / info@hiperlink.com.tr

Dr. Erol ÇETİN

1981 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. 1999 Yılında Lise, 2003 yılında Lisans, 2007 yılında Yüksek Lisans, 2016 yılında ise Doktora Eğitimini tamamladı. Halen Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

“Rabia Nineme, Hava Teyzeme ve Mehmet Dayıma”

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	11
I. BÖLÜM / TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİ	15
1.BAŞLICA TANRI TASAVVURLARI	16
1.1.TEİZM	18
1.2.PANTEİZM	22
1.3.PANENTEİZM	25
1.4.BİLİNEMEZCİLİK / AGNOSTİSİZM	27
II. BÖLÜM / DEİZMİN MAHİYETİ	31
1. DEİZM NEDİR?	31
1.1. Deizmin Tarihi Süreci	38
2. DEİZMİN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİN OLAN FAKTÖRLER	47
3. DEİZMİN DÜNYA VE ÜLKEMİZDE ÖNE ÇIKMASININ FELSEFİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	55
4. DEİZMİN ÖNE ÇIKMASINA NEDEN OLAN FAKTÖRLER.	58
4.1. Dünyevileşme	58
4.2. Doğaüstü Vahye Karşı Olma	60
4.3. Din-Bilim İlişkisindeki Problemler	62
4.4. Din Dilinin İkna Edici Olma Noktasında Etkisiz Kalması	66
4.5. Akıl Faktörünün Dikkate Alınmaması	67
4.6. Özgürlükten Yoksun Olma Endişesi.	70
4.7. Adanmışlık Psikolojisinin Hakiki Anlamda Birey Olmayı İmkânsız Hale Getirmesi.	70
4.8. İletişim Araçlarının Etkisi	71
4.9. Hurafelerin İnsanların Din Algısına Olumsuz Etkisi	72

III. BÖLÜM / DEİZME YÖNELTİLEN BAŞLICA	
ELEŞTİRİLER	73
IV. BÖLÜM / İSLAM DİNİNDE AKLIN VE TANRI-ÂLEM-	
İNSAN İLİŞKİSİNİN ÖNEMİ.	97
V. BÖLÜM / GENÇLERİMİZİ DEİZMDEN UZAK	
TUTMAK İÇİN YAPILMASI GEREKENLER	111
SONUÇ	121
KAYNAKLAR.	125

ÖNSÖZ

Tanrı, âlem, Tanrı-âlem ilişkisi, insanın Tanrı ve âlemle olan münasebeti gibi konular geçmişten günümüze hem felsefenin hem de ilahiyatın yoğun bir şekilde üzerinde durduğu hususlar olmuştur. Bu bağlamda Tanrı-âlem ilişkisinde öne çıkan Tanrı tasavvurlarının, din felsefesinin ele aldığı temel problem alanlarından birisi olduğunu vurgulamak gerekir.

Günümüz dünyasında öne çıkan ve üzerinde önemli tartışmaların yapıldığı Tanrı tasavvurlarından birisi de deizmdir. Deizmin âleme müdahale etmeyen ulûhiyet anlayışı insanları, hayata yansımaları olmayan kuru bir inanca mahkûm etmekte ve insanlar bu mahkûmiyeti ironik bir şekilde özgürlük olarak değerlendirmektedir.

Bu çalışmada; Tanrı-âlem ilişkisi, başlıca Tanrı tasavvurları, deizmin mahiyeti, deizmin tarihi süreci, günümüzde deizmin öne çıkmasına neden olan faktörler, deizm eleştirisi, İslam dininde aklın ve Tanrı-âlem-insan ilişkisinin önemi, gençleri deizmden uzak tutmak için yapılması gerekenler vb. hususlar felsefî bakış açısıyla ele alınmış olup ayrıca İslam inancında deizme yer olmadığı iddiası üzerinde durulmuştur.

Felsefenin, felsefî düşüncenin hayata yansımaları olmalı hatta doğrudan hayata dokunmalı düşüncesinden hareketle yapılan bu çalışma, başta gençler olmak üzere içinde yaşadığımız toplumdaki insanların zihnini meşgul eden deizm konusuna mümkün olduğu ölçüde açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Daha önce “İnanmanın İman Hayatına Yansımaları Bağlamında Deizm Eleştirisi” adıyla Hiperyayınevinde basılan bu çalışmanın, genişletilmiş, güncellenmiş ve gözden geçirilmiş olan bu son baskısında ele alınan hususlardaki konu bütünlüğü de göz önüne alınarak, “Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler” olarak isimlendirilmesi daha uygun görülmüştür. Bu noktada ilgili çalışmanın din felsefesi sahasına küçük de olsa bir katkı sağlaması ümit edilmektedir.

Hiperyayınevine ve özellikle bu çalışmanın yayın surecinde göstermiş olduğu ilgi ve anlayışından dolayı Hatice BAHTİİYAR Hanımefendi'ye teşekkürlerimi bir borç bilirim. Çalışmamızı okuyarak değerli katkı ve eleştirilerini sunan Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN Hocama hassaten müteşekkirim. Ayrıca çalışmamızın tashihindeki kıymetli katkılarından dolayı Türkçe ğretmeni Sinan TABAK kardeşime teşekkür ediyorum. Yine her zaman yanımda olan eşime ve evlatlarıma çok teşekkür ediyor bugünlere gelmemde katkısı olan herkese şükranlarımı sunuyorum.

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÇETİN

Kahramanmaraş-2019

GİRİŞ

Modern dönemde, sekülerleşme, bilimcilik, insan merkezlilik, dünyevileşme, katı akılcılık, natüralizm, kutsalın reddi, panteist ve deist Tanrı tasavvuru gibi anlayışlara eğilimin giderek artmasıyla birlikte din hakkında felsefe yapma ihtiyacı daha yaygın hale gelmiştir. Bugün, postmodern görececi yaşam felsefesini, sekülerleşme ve deizme eğilimin sebep ve sonuçlarını da ancak din felsefesi yapmak suretiyle anlayabiliriz. Bu noktada eleştirel bir bakış açısına sahip olmak dini düşünce açısından hayati bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira dini düşüncede eleştiriye kapıyı kapatarak dokunulmazları çoğaltmak, dine fayda sağlama ve onu koruma niyetiyle yapılıyor olsa da, tam aksine dine zarar vermektedir. Dini alan, yanlış anlamaya ve istismara en açık alandır. İman, duygusal ve iradi boyutu da olan bir eylem olduğu için hakikate uygun olmayan inançların varlığı da mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla dine eleştirel bir gözle bakan, felsefe faaliyetinin en önemli ve hayati alanlarından birisi olan din felsefesi¹; başlıca Tanrı tasavvurları, Tanrı-âlem ilişkisi ve deizm gibi konuları sağlıklı bir şekilde izah etme noktasında çok önemli bir role sahiptir.

İnsanın Tanrı'dan gerçekten vazgeçmesi mümkün değildir. İnsan, hangi şekil altında olursa olsun, kendi varoluşunu açıklamak zorundadır ve bu manada varoluşun her açıklaması da varoluşu aşmaktadır.² İnsanın amaçsız ve anlamsız bir yaşam sürmesi pek mümkün görünmemektedir. İnsan birtakım şeylere değer verir ve o değerlerin peşinde koşarak yaşar. Amaçlılık, anlamlılık ve değer verme birbiriyle ilişkilidir. Buradan hareketle felsefe ve dinin esas itibarıyla aynı sebeplerle var olduğu söylenebilir. Her ikisi de metafizik belirsizliği bertaraf etmek suretiyle hayatı anlamlandırma ya da anlama amacıyla vardır. Anlam dünyamızı oluşturan dinden vazgeçemeyeceğimiz gibi, insan olmanın kaçınılmaz bir

1 Latif Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", Din Felsefesi, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 33-37.

2 Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, Çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 96.

sonucu olan felsefeden, soru sormaktan, şüphe etmekten ve eleştirmekten de uzak duramayız.³

İnsan terübesi bölünme kabul etmediğinden dolayı inandığı şeylerle, müşahade ettiği ve yaşadığı şeylerin bir terkiibini yapmak durumunda kalmaktadır çünkü zihin tutarsızlıktan rahatsız olmaktadır.⁴ Felsefi faaliyetin sadece epistemolojik değil, insan olmanın getirdiği zihinsel ve varoluşsal bir faaliyet olduğu gerçeği gözardı edilmemelidir.⁵ Bu bağlamda akıl ve bilimi hakikate ulaşmada her şeyin ölçüsü yapmak suretiyle insanı sadece akleden bir varlık haline getiren ve onun varoluşsal bütünlüğünü dikkate almayan deizmin, insanların Tanrı'yla olan münasebetlerini izah edebilme noktasında ciddi bir açmaza düştüğü söylenebilir.

Din komplike ve zengin bir insani olgudur. Din, insan varlığının bütününe dokunmaktadır. Bu noktada sadece ayırt edici, kendine mahsus bir takım inançların değil aynı zamanda kendine özgü duygular, tavırlar ve deneyimlerin bir dinin ayrılmaz parçaları olduğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda din hiçbir şekilde salt bir entelektüel olguya indirgenemez. Zira bir din, sadece bir inançlar ve dogmalar bütünü değildir.⁶

Deizmin öne sürdüğü şekilde, tamamen aşkın olan ve âleme hiçbir şekilde müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışından hareketle, inananların dini duygu ve düşüncelerini tatmin edebilmeleri neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bu bağlamda deizmin, insanların hayata yansımaları olmayan kuru bir inanca mahkûm ettiğini öne sürenler olmuştur.

Deizmin ulûhiyet anlayışının insanların dini inancına yönelik çok büyük bir tehdit oluşturduğu iddiası, deizme getirilen en ağır eleştirilerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda deizmin, pratik ateizm olduğunu iddia edenler dahi olmuştur.

3 Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", ss. 20-37.

4 Yaşar Türkben, *İbn. Sînâ ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*, Elis Yayınları, Ankara 2012, s. 12.

5 Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", s. 17.

6 C. Stephen Evans - R. Zachary Manis, *Philosophy of Religion: Thinking About Religion*, InterVarsity Press, Downers Grove 2009, ss. 18-19. ; C. Stephen Evans - R. Zachary Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara 2010, s. 16.

Buradan hareketle insanın; duasına, yalvarmasına, pişman olmasına, tövbesine, hüznüne ve neşesine tamamen duyarsız kalan bir Tanrı'ya inanması ya da inanmaması arasında herhangi bir fark olup olmadığının ciddi bir tartışma konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüz dünyasında deizmin ulûhiyet anlayışına yönelik kayda değer eleştiriler getiriliyor olsa da dünya ve ülkemiz genelinde deizmin yaygınlaştığına dair ciddi kaygıların olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda bazı insanların; özgürlük, kendi olma, dilediği gibi hareket etme, inancını pratiğe dökmeyi gereksiz görme, sadece akıl yoluyla her türlü sorunu çözebileceği kanaatine sahip olma, akıl ve bilime aşırı derecede güvenme vb. nedenlerden dolayı hayatlarında ilahi bir gücün etkin olmamasını isteyen bir tutum sergilediklerini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak deizmin âleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışının insanların inançlarını pratiğe dökmelerini neredeyse imkânsız bir hale getirdiği savının, felsefî bir bakış açısıyla ele alınarak bu iddianın doğruluk payının olup olmadığı hususunun aydınlatılması, din felsefesi adına çok önemli olan bir problem alanının varlığını ortaya koymaktadır.

“Deizm Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler” başlıklı bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Tanrı-âlem ilişkisi, başlıca Tanrı tasavvurları konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde deizmin mahiyeti ve deizmin tarihi süreci hakkında bilgi verilerek günümüz dünyasında deizmin öne çıkmasına neden olan etkenler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise deizme yöneltilen başlıca eleştiriler üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde İslam dininde aklın ve Tanrı-âlem-insan ilişkisinin önemine değinilmiştir. Beşinci ve son bölümde ise gençlerimizi deizmden uzak tutmak için nelerin yapılabileceği hususu ele alınmıştır.

I. BÖLÜM

TANRI-ÂLEM İLİŞKİSİ

İnsanın egzistansiyal anlama ve açıklama ihtiyacının başında, insanın kendisinin ve özellikle de bir parçası olduğu topyekün evrenin kaynağının ve amacının ne olduğunu anlama, bu konuda doğru bir açıklama veya en azından doğru olması daha muhtemel olan doyurucu bir anlayışa sahibi olma ihtiyacının geldiğini söylemek mümkündür. Huzurlu bir hayat ve sağlıklı bir evren anlayışı ya da dünya görüşü sahibi olmak arasında çok yakın bir ilişki vardır.⁷ Hayatını sürdürebilmek, anlamlandırmak ve çevresiyle ilişki kurabilmek için sürekli olarak varlığın gerçekliğini ve nihai kaynağını anlamaya çalışan insan; değişen, oluş ve bozuluşa tabii olanın ötesinde değişimden ari, mutlak ve mükemmel bir gerçekliğin olup olmadığını bilme arzusunda olmuştur. Bu noktada kabul edilen Tanrı-âlem ilişkisine bağlı olarak Tanrı'nın vahiy, peygamberlik ve mucize üzerinden âleme müdahale edip etmediğine ve insanla nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna yönelik farklı görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir.⁸ Bu bağlamda Tanrı'nın aşkın (transcendent) ya da içkin (immanent) olma derecesinin, O'nun dünyayla olan ilişkisinin nasıl değerlendirildiğine bağlı olduğunu söylemek mümkündür.⁹

Tanrı sadece bir varlık değil, kendine has doğası olan belirli bir türde varlıktır. Tanrı zati bir varlıktır ve sadece zati bir varlık bilgiye, güce ve ahlaki mükemmelliğe sahip olabilir. Tanrı zati bir varlık olduğu için onun bir fail olarak anlaşılması uygundur. Bu bağlamda Tanrı'nın ilk fiili genellikle yaratması olarak anlaşılır. Yaratıcı olmasından kasıt sadece ve öncelikli olarak, her şeye başlangıcını Tanrı'nın vermesi değil, Tanrı'nın iradesinin ve yaratmasının de-

7 Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, ss. 50-51.

8 Mehmet Ata Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 65.

9 H. P. Owen, "Concepts of God", *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 3, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 345. Tanrı kavramının mahiyeti, Tanrı-âlem ilişkisi, Tanrı'nın sıfatları hakkında geniş bilgi için bkz. H. P. Owen, "Concepts of God", *The Encyclopedia of Philosophy*, ss. 344-348.

vamlılık arz etmesi nedeniyle var olan her şeye varlığını daima Tanrı'nın kazandırması demektir. Kısaca Tanrı, yaratıcı olarak yarattığı âlemda sürekli aktiftir.¹⁰ Evrenin tüm aşamalarının bilinçli bir şekilde yaratıldığı görölmektedir. Bu noktada "Tanrı evrenin hangi aşamasına müdahale etmiştir?" sorusunun cevabı "Tanrı evrenin her aşamasına müdahale etmiştir/etmektedir." şeklindedir. Evrenin her aşaması özel olarak tasarlanmıştır ve bu da Tanrı'nın, evrenin her aşamasında aktif olduğunu açıkça göstermektedir.¹¹ Kur'an'da da, Allah-âlem ilişkisinin O'nun her an yaratıcılığı ile devam etmekte olduğu vurgulanmakta, ilahi yaratıcılığın da bir ilim, bir irade ve bir kudrete dayandığı açıklanmaktadır.¹²

Tanrı'nın Zat olduğunu söylemek; O'nun âlim, fail ve mürid olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu manada Tanrı'nın ilim, fiil ve irade sahibi olması ile O'nun mabud olması arasında yakın bir ilişki vardır. Çünkü ibadet etmek Tanrı ile kişisel bir ilişki içine girmeyi gerekli kılmaktadır. İlim, fiil, irade sahibi olmayan bir varlıkla kişisel bir ilişki içine girmek mümkün olmaz. Ancak ibadet edeni gören, işiten, duasına icabet eden bir mutlak Zat'ın varlığı, ibadeti anlamlı hale getirmektedir.¹³

Kısaca ifade etmek gerekirse zati bir varlık olan Tanrı'nın âlem ve insanla olan ilişkisinin felsefî bir bakış açısıyla izah edilmesi, içinde bulunduğumuz zaman diliminde her zamankinden daha önemli ve gerekli bir hale gelmiştir.

1.BAŞLICA TANRI TASAVVURLARI

Tanrı tasavvuru, insanın din ile ilişkisini belirleyen temel düşüncesi olmanın yanında varlıklar arasındaki ilişkilere dair düşüncesini de belirlemektedir. Bu anlamda Tanrı tasavvuru, Tanrı-evren, Tanrı-insan, insanın başta insanla olmak üzere diğer varlıklarla ilişkisine dair bakış açısını da etkilemektedir. Tanrı tasavvuru; ki-

10 Musa Kazım Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", Din Felsefesi El Kitabı, Ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 61.

11 Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 202-203.

12 Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 362.

13 Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", s. 62.

şinin hayata, sanata, bilime, siyasete hatta kendi kendisine bakış açısını belirleyici bir özelliğe sahip olduğundan dolayı bir insanın özellikle Tanrı'ya inanırken kendisini; aklından, vicdanından, iç dünyasından, ahlaki değerlerinden, sahip olduğu bilgi birikiminden ve kültüründen tamamen koparması mümkün değildir.¹⁴

Teistik dinleri, Tanrı tasavvurları açısından incelediğimizde aralarında önemli sayılabilecek bir örtüşümden söz etmek mümkündür. Bu bağlamda farklı semantik ve ontolojik sezgilere rağmen teistik dinlerin hepsi Tanrı'yı; her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, mutlak iyi, mutlak irade sahibi, kendinden başka bütün varlıkları hür iradesiyle yaratan varlığı için kendinden başka hiçbir şeye dayanmayan, ezeli, ebedî vb. niteliklere sahip maddi olmayan bir varlık (zat) olarak tasavvur etmektedir.¹⁵

Belli başlı tek tanrılı dinlerin tamamı Tanrı'nın kâdir-i mutlak olduğunu kabul etmiştir.¹⁶ Buradan hareketle teistik dinlerin, iyi ve güçlü bir Tanrı'nın var olduğu ve O'nun, evreni idare ettiği görüşünde oldukları görülür.¹⁷ Tanrı'nın diğer varlıklarla ilişkisi bir Tanrı tasavvurunun en önemli niteliğidir. Deizm ile teizm arasındaki en temel farklılık, Tanrı'nın âlemi yarattıktan sonra müdahale edip etmediği ve buna bağlı olarak da vahyin kabul edilip edilmemesi hususunda ortaya çıkmaktadır. Bu noktada teistik Tanrı tasavvurunun ayırt edici özelliğinin tabiata ve tarihe müdahale eden bir Tanrı tasavvuru olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸

Tanrı'ya iman, bir açıdan bakıldığında aşkın alanla ilgili iken bir başka açıdan bakıldığında içkin alanla, fiziki âlemle ilgili bir husustur.¹⁹ Tektanrılı dinlerin tamamında, Tanrı'nın dünyadaki fi-

14 Ahmet Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları", Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sakarya 2005, ss. 188-189.

15 Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2004, s. 8.

16 Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, New York and Oxford 2009, s.173. ; Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Aklî ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, Küre Yayınları, Çev. Rahim Acar, İstanbul 2006, s. 217.

17 Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 21.

18 Erdal Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul 2009, ss. 73-77.

19 Ferit Uslu, *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 195.

ili, merkezi bir unsur olarak karşımıza çıkar.²⁰ Dinlerin bize öğrettiği Tanrı yalnızca var olan değil, aynı zamanda birtakım nitelikleri elinde bulundurmak suretiyle evren ve orada bulunanlara yönelik belirli ilişkileri/etkileri gerçekleştiren bir varlıktır. Tanrı ile evren arasındaki ilişkiler dendiğinde ise, evrenin yaratılması ve idare edilmesinden başlayan, vahiy gönderme, bu yolla birtakım emir ve yasaklar bildirme, mucizeler gerçekleştirme ve insanı gelecek hayatta bu dünyadaki yapıp etmelerinden hesaba çekmeye kadar uzanan çeşitli ve zengin bir ilişkiler ağı karşımıza çıkar.²¹

Sonuç olarak deizm hariç, her Tanrı inancının Tanrı'nın evrene bir şekilde müdahale ettiğini veya en azından edebileceğini kabul etmesi gerekir. Aksi takdirde Tanrı'ya karşı hissedilen sevginin ve korkunun bir anlamı olmaz.²²

1.1. TEİZM

"Tanrı" anlamına gelen Yunanca "theos" kelimesinden türetilmiş olan teizm, varlığın mutlak ve aşkın bir Tanrı tarafından var edildiği inancının felsefi ve teolojik açıdan ifade edilmesi olarak tanımlanır.²³ Genelde monoteizmle eş anlamlı olarak kullanılan teizm, zati bir Tanrı'ya inanıştır.²⁴ Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi monoteist dinlerde Tanrı tek ve aşkın bir varlık olarak kabul edilir. Bu manada Tanrı âlemden tamamen farklı ve ondan yüce olan aşkın bir varlıktır.²⁵ Teistik geleneklerde Tanrı genelde zati, ruhani, sonsuz, özgür, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, yaratan ve âlem üzerindeki etkisini devam ettiren, insanın itaat etmesi ve kulluk etmesine layık olan varlık olarak anlaşılır.²⁶

20 Peterson, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, s. 172. ; Peterson, *Akil ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, s. 215.

21 İsmail Çetin, *İman ve İnkârın Felsefi Temelleri*, Emin Yayınları, Bursa 2016, s. 48.

22 Mustafa Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s. 197.

23 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 66.

24 John H. Hick, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, New Delhi 1990, s. 5.

25 George I. Mavrodes, "Monotheism", *Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London and New York: Routledge 2000, s. 590.

26 Philip L. Quinn, "Philosophy of Religion", *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Ed. Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 696.

Teizm, âlimi mutlak kadiri mutlak ve mükemmel derecede iyi olan, zorunlu ve bir olan²⁷ Tanrı'nın, her şeyi bilen ve tamamen özgür bir kişi olduğunu iddia eder.²⁸ Mutlak, aşkın ve mükemmel olan Tanrı zatıyla kaim, mevcudiyeti için dâhili veya harici bir nedenden ya da varlığa ihtiyaç duymayan, yokluğu düşünülemeyen zorunlu varlıktır. Tanrı mükemmelliğinin bir gereği olarak zati kadar zati dışındaki varlıkların da bilincindedir. Bu durum O'nu ibadete layık bir varlık haline getirmektedir. Kısaca Tanrı'nın dua ve ibadet objesi olması, kendisine yapılan ibadetin bilincinde olması ve ona karşılık vermesi demektir.²⁹

Teistik anlayışta Tanrı her şeyden önce aşkın (müteâl) bir varlıktır. Bu manada Tanrı; dünyadan, evrende var olan her şeyden ve akla gelebilecek herhangi bir varlıktan tümüyle farklıdır.³⁰ Tanrı doğrudan doğruya karşılaşılabılır empirik bir nesne olarak düşünülemez.³¹ Tanrı, görüngü dünyasındaki herhangi bir varlık gibi maddi olarak da düşünülemez ve biçimlendirilemez.³² Tanrı, var olan bütün varlıklardan farklılaşır. O, ayrı bir varlık kategorisinde olup gayrı maddi, eşsiz ve biriciktir.³³

Tanrı zati bir varlıktır. Ama bu zati oluş yukarıda da değinildiği üzere bir madde olarak bedenli olma anlamında değildir. Tanrı herhangi bir maddeye bağlı olmaksızın fiziki evrende tasarrufta bulunabilir. Bu niteliği ile O, zaman ve mekânın bütününde veya onların belirli bir yerinde değil de, her zaman ve her yerde hâzırdır. Tanrı'nın böyle bir zat olarak düşünülmesi, dini ve ahlaki bakımdan hayati öneme sahiptir.³⁴

27 Kemal Batak, *Naturalizm Çıkmazı Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 56.

28 Richard Swinburne, *Is There A God*, Oxford University Press, Oxford New York 1996, s. 7. ; Richard Swinburne, *Tanrı var mı?*, Çev. Muhsin Akbaş, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 6.

29 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 67.

30 Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Mahya Yayınları, İstanbul 2015, s. 217.

31 Brian Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, Oxford New York 1993, s. 14. ; Brian Davies, *Din Felsefesine Giriş*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 19.

32 Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", s. 60.

33 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 67.

34 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 216.

Teizme göre Tanrı, soyut bir düşünce veya kavram değil, aksine kişileştirilmiş, “zatiyeti olan”, benlik sahibi, şuurlu bir varlıktır.³⁵ Teistlere göre Tanrı kavramı, pozitivizmin iddia ettiği gibi, sadece insan zihninde bulunan bir kavram ve hayali bir ide yani gerçekliği bulunmayan bir kavram değildir. Aksine O’nun, tasvire uygun anlamı olan metafiziksel reel mevcudiyeti vardır. Teizmde; Tanrı’nın sonsuzluğu, kudreti, ilmi ve eşsizliği özellikle de aşkınlığı en temel kavramlar olarak karşımıza çıkar. Bunlar Tanrı’nın varlığından hiçbir şekilde ayrı düşünilemeyen asli ve zorunlu sıfatlarıdır.³⁶

Tanrı’nın mutlak “yaratıcı” olduğunu iddia eden teizme göre Tanrı, kendisi dışında var olan her şeyi yoktan yaratır. Bu bağlamda Tanrı’nın yaratıcı vasfı, bütün teistik inançlarda Tanrı tasavvurlarının en temel özelliği olup onu deizm ve panteizm gibi diğer inanç biçimlerinden ayırmaktadır.³⁷ Teizme göre Tanrı, evrenin yaratıcısıdır ve “O” evrenin devamlı varolmasının aynı derecede sorumlusu olarak evrenin koruyucusudur. Evren var olduğu sürece Tanrı onun varlığından (ve onun içerisindeki her bir nesneden) sorumludur.³⁸ Eşi benzeri olmayan, sonsuz ve zati bir ruh olan Tanrı yukarıda da belirtildiği üzere her şeyi yoktan var etmiştir. O, ebedi ve ezeli olup yaratılmamıştır. O, herşeye gücü yeten ve her şeyi bilendir. O yarattığı insana sevgi ve merhametiyle muamele eder.³⁹

Teizmde Tanrı, şu an var olup daima var olmuş ve var olacaktır.⁴⁰ Tanrı’nın; yaratıcı, düzenleyici ve hayat verici olması O’nun varlıklar âleminde bulunduğu ya da onların bir parçası olarak varolduğu biçiminde anlaşılmamalıdır. Kısacası sonsuz kudreti, ilmi ve iradesi bulunan ve aşkın olan Tanrı’dan başka her şey, ontolojik anlamda varlığını yine ve sadece Tanrı’ya borçludur.⁴¹

Teist filozof ve teologlar her ne kadar Tanrı-âlem ilişkisinin ma-

35 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, s. 67.

36 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 218.

37 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, s. 67.

38 Swinburne, *Is There A God*, s. 10. ; Swinburne, *Tanrı Var mı?*, ss. 9-10.

39 John Hick, *Arguments for the Existence of God*, Herder and Herder, New York 1971, s. VII.

40 Richard Swinburne, *The Existence of God*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 93.

41 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 217.

hiyeti konusunda farklı yorumlara sahip olsalar da genel anlamda Tanrı'nın âlemi yarattıktan sonra köşesine çekilmek yerine, âlemler her daim iletişim halinde olduğunu kabul ederler. Bu bağlamda teizmin benimsediği Tanrı-âlem ilişkisi, âlemde her türlü tanrısal müdahaleye imkân tanıyacak yapıdadır. Bu müdahalenin en bariz şekli ise ilkin varlığı yaratma, yarattıklarının varlığını idame ettirme, daha sonra da vahiy, peygamberlik ve mucize şeklinde olabilir. Bu tür tanrısal müdahalelerin Tanrı'nın mükemmelliğine halel getirdiği iddiasında olanlar yanılmaktadır. Aksine bu tür tanrısal müdahaleler O'nun mükemmelliğinin bir gereğidir.⁴² Teizme göre âlemin keşfedilmeyi bekleyen kendine özgü bir yapısı ve dili vardır. Âlem tesadüfen atılmış nesnelerden oluşan yoğun bir kütle değil, canlı bütünlüğü olan ve anlam taşıyan bir kozmostur.⁴³

Teistler Tanrı'nın mahiyeti itibarıyla âlemden farklı olduğuna inanır. Bu inanç teizmi panteizmden ayırır. Teizm âlemde sürekli olarak etkin olan Tanrı'ya inancı içerir. Bu noktada ise teizm deizmden farklılaşır.⁴⁴ Teizmde Tanrı, aşkın olduğu gibi, aynı zamanda içkindir. İçkinliğinden kastedilen şey; O'nun etkin bir sebep olarak her yerde ve her şeyde bulunmasıdır.⁴⁵ Deizm ve panteizm, Tanrı-insan ilişkisini salt bir kavrama irca ederken, teizm, kendisi ile daima ilişki kurulabilecek bir Tanrı tasavvuru sunmasıyla ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü kişi, kulluk yapacağı yaratıcısını, ne deizmdeki gibi kendisinden çok uzaklarda bulunan, dolayısıyla sıkıntı ve mutluluğuna ortak olmayan, duasını duymayan bir varlık, ne de çevresindeki herhangi bir nesne gibi düşünmeyi isteyecektir.⁴⁶

Bütün bu değerlendirmelerden hareketle sonuç olarak ifade etmek gerekirse inananlar için Tanrı'nın varlığı sadece dini bir inancın kuramsal savunusu veya bu inancın felsefi açıdan eleştiri-

42 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 68.

43 Cenan Kuvancı, *Din Dili Dil Oyunu mu?*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, ss. 156-157.

44 H. P. Owen, "Theism", *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 8, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 97. Teizmin mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. H. P. Owen, "Theism", *The Encyclopedia of Philosophy*, ss. 97-98.

45 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 217. ; Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 67.

46 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 217.

sinden ibaret değildir. Aksine inananlar için Tanrı'nın varlığı, yaşam tecrübemizin her alanını kuşatan varoluşsal bir değerdir.⁴⁷ Bu noktada teizm; zati, kulluğa layık, âlemden ayrı olmakla birlikte sürekli olarak âlemden etkin olan tek bir Tanrı'ya inanç anlamına gelmektedir.⁴⁸ Tanrı, bu mükemmel evreni bize bahşetmekle cömertliğini göstermiştir. Bizler O'na saygı duymak, dua ve ibadet etmek, O'nun emir ve yasaklarına riayet etmek gibi yükümlülük ve sorumluluklara sahibiz.⁴⁹

1.2.PANTEİZM

Panteizm kavramı, Yunanca “pan” (bütün/her şey) ve “theos” (tanrı) kelimelerinin birleşiminden meydana gelir.⁵⁰ Panteizm etimolojik olarak Tanrı ve âlemin özdeş olduğunu kabul eden bir görüştür. Teolojik olarak ise panteizm ilahi içkinliği benimserken ilahi aşkınlığı reddeder.⁵¹ Panteizm terim olarak ilk defa 18. yüzyıl başlarında John Toland tarafından kullanılmıştır.⁵² Panteizm dini ve felsefi bir doktrin olarak karşımıza çıkar.⁵³ Bu bağlamda panteist varlık yorumlarına felsefe tarihi boyunca rastladığımız gibi, onu teolojik sistemlerde ve basit-gelişmiş hemen her dini kültürde az ya da çok, çeşitli biçimleriyle bulmak mümkündür.⁵⁴

Panteizm özünde iki iddiayı içerir; varolan her şey birliği oluşturur ve bu her şeyi kapsayan birlik ilahidir.⁵⁵ Panteizmde her şey Tanrı'da içerilmiş ve tüm varlık bir anlamda yegâne var olan olarak Tanrı'nın çeşitli biçimlerdeki tezahürleri olarak anlaşılmıştır. Burada Tanrı, evrene göre aşkın bir varlık olarak değil de evrenin

47 Aydın Topaloğlu, “Ateizm”, *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 147.

48 Owen, “Theism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, s. 97.

49 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 216.

50 Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, s. 74.

51 Keith E. Yandell, “Pantheism”, *Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London and New York: Routledge 2000, s. 655.

52 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 225.

53 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 1999, s. 186.

54 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 225.

55 Alasdair MacIntyre, “Pantheism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 6, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 31. Panteizmin mahiyeti ve başlıca panteist düşünürler hakkında geniş bilgi için bkz. Alasdair MacIntyre, “Pantheism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, ss. 31-35.

bizatihi kendisi ya da orada gördüğümüz etkinlik ve süreçlerin toplamı olarak tasavvur edilir. Tüm varlığı tek bir ilkeye bağlayan monist bir ontolojik yorum biçiminde felsefe tarihinin hemen her döneminde yer alan⁵⁶ panteizme göre Tanrı; tabiatla, varlıklarda kısaca mevcudiyeti olan her şeydedir. Tanrı ve âlem ikiliğinin neden olduğu teolojik ve felsefî problemleri çözmeyi hedefleyen panteizmi, “her şey O’dur” veya “Tanrı, her şeydir” ilkesiyle özetlemek mümkündür. Bu bağlamda panteizm denilince akla ilk gelen düşünürlerden birisi olan Spinoza’nın Tanrı’yı, “âlemde var olan her şeyin nedeni, özü, her şeyin altında yatan saf varlık ve cevher” olarak tanımladığı görülür. Tanrı-âlem düalizmini ortadan kaldırmayı amaçlayan Spinoza, Tanrı’yı var olan tek cevher olarak kabul etmiş, âlemin Tanrı’dan ayrı ve farklı bir cevher olması durumunda Tanrı’nın mutlak ve sonsuz olamayacağını iddia etmiştir. Tanrı-âlem arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusunu, zorunluluk ve içkinlik bağlamında yanıtlamaya çalışan Spinoza, “şeylerin” tanrısal tabiatla zorunlu bir şekilde ve O’nun cevherini paylaşarak çıktıklarını belirtir. Spinoza’ya göre Tanrısal tabiat, zorunlu ve değişmez bir mahiyete sahip olmasından dolayı O’ndan çıkan şeyler de zorunlu ve belirli bir tabiat üzere mevcudiyet kazanmaktadır. Böylelikle Tanrı, kendi kendisinin nedeni olarak aslında her şeyin de nedeni olmaktadır.⁵⁷

Tanrı’nın aşkınlığını reddetmek suretiyle Tanrı’yı âlemle özdeş kabul eden⁵⁸ panteizmde, teizm ve deizmin aksine, Tanrı-âlem ayrılığını savunan, yaratan-yaratılan, aşkın-içkin ayrımını ortadan kaldıran böylece var olan her şeyin müstakil bir gerçekliğinin olmadığı, aslında her şeyin, Tanrı’nın farklı şekillerdeki birer yansımasından ibaret olduğu vurgusu öne çıkmaktadır.⁵⁹

Panteizme yöneltilen başlıca eleştiriler ise şunlardır:

56 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 226.

57 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, ss. 74-75.

58 Mavrodes, “*Monotheism*”, s. 590.

59 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, ss. 74-75.

1-Panteizm, aşkınlığı reddedip tamamen içkinliği savunmasından dolayı Tanrı kavramını belirsiz hale getirmiştir.

2- Panteizmde Tanrı her şeydir ilkesiyle Tanrı ile yaratılmış varlıklar arasındaki hiyerarşi yok sayılarak mutlak ve hadis olan aynı kabul edilmiştir.

3- Tanrı'nın zatı/ kişiliği ortadan kalktığı için, panteizmde Tanrı'ya ibadet etme ve dua etmenin anlamı kalmamıştır.

4- Tanrı'nın zatı/kişiliği ve bilincinin yok sayılmasından dolayı Tanrı'nın diğer varlıklara dair bilgisi belirsiz bir hal almıştır.

5- Varlıkların, Tanrı'nın tabiatının zorunluluğu neticesinde var olduğu iddia edilmiş, böylece ilahi irade ve özgürlük devre dışı bırakılmış, her şey sonsuz ve mutlak cevherden türediğinden dolayı yoktan yaratma yadsınmıştır.

6- Tanrı'nın aşkınlığı reddedildiği için ateizme zemin hazırlamıştır.

7- Panteizmde; iyi-kötü, günah-sevap gibi kavramların yanı sıra ahlaki ve dini değer yargıları da ortadan kalkmaktadır.

8- Âlem baştan sona belirlenmiş olduğu için panteizmde Tanrı'nın iradesi yanında, insanın özgürlüğü de tartışmalı hale gelmektedir.

9- Panteizm Tanrı'yı evrendeki bütün eşyanın sayısı kadar parçalara bölmek suretiyle insanları materyalist bir anlayışa götürmektedir.

10- Tanrı'nın evrendeki her şeyde olduğunu söylemek, O'nu maddi ve somut bir varlık olarak algılamak anlamına gelecektir. Böyle bir algı ise Tanrı'nın aşkınlığına, mutlaklığına ve mükemmelliğine halel getirmektedir.

11- Âlem ile özdeş olan Tanrı'nın âlemi özgür iradesiyle yoktan var etmesi mümkün değildir.

12- Âlemde var olan kötülüğün ve noksanlığın Tanrıyla aynileştirilmesi Tanrı'nın mükemmelliği ve iyi oluşuyla bağdaştırmak mümkün olmayacağı için kötülük problemini panteist Tanrı anla-

yışı bağlamında rasyonel bir şekilde izah etmek imkân dâhilinde görünmemektedir.⁶⁰

1.3.PANENTEİZM

Panenteizm “her şey Tanrı’dadır” demekle birlikte Tanrı ile âlemi bir ve aynı saymayan görüştür. Panenteizm terimini ondo-kuzuncu yüzyıl başlarında ilk kez Karl Krause adlı düşünür kullanmıştır. Panenteizmi savunanlar deizmin ve bazı şekilleriyle teizmin aşkınlık anlayışını da panteizmin içkinlik anlayışını da bir çeşit indirgemecilik olarak değerlendirirler.⁶¹

Klasik teizmin neden olduğu ve makul cevaplar geliştiremediği metafizik ve felsefi problemleri gidermeyi hedefleyen panenteizm, “her şeyin Tanrı’da” olduğunu vurgulamakla birlikte Tanrı’nın âlemin ötesinde ve âlemden farklı gerçekliğinin de olduğunu ileri sürer. Buna göre Tanrı mutlak, sonsuz, mükemmel ve değişmez yönüyle âlemin ötesinde aşkın olarak; değişen, somut ve görelî yönüyle ise âleme içkin olarak tasavvur edilir. Panenteizmin Tanrı’nın aşkın ve içkin yönüne vurgu yapması nedeniyle, “çift kutuplu Tanrı anlayışı”, Tanrı’yı süreç içine dâhil etmesi nedeniyle de “süreç teizmi” olarak adlandırıldığı da görülmektedir.⁶²

Panenteistler Tanrı’nın âlemi içerdiğini ve bunun ruh-beden ilişkisi gibi olduğunu iddia ederler.⁶³ Bu bağlamda panenteist filozoflar, değişim ve karşılıklı etkileşime dayalı, âlemi etkilediği kadar âlemden de etkilenen bir Tanrı anlayışı ortaya koymaya çalışmışlardır.⁶⁴ Bu noktada panenteizm, iki yönlü veya çift kutuplu ulûhiyet anlayışıyla, bir yandan Tanrı’yı diğer tüm varlıklardan ayırmaya çalışırken diğer yandan da tüm var olanların ilahi mahiyet tarafından kuşatıldığını vurgular.⁶⁵

60 Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, ss. 76-77.

61 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 198.

62 Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, s. 78.

63 Brian Leftow, “Concepts of God”, *Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London and New York: Routledge 2000, s. 318.

64 Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, s. 78.

65 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 236.

Yaratma ve süreç kavramlarının birlikte ele alındığı panenteizmde, yaratma bir anda olup biten bir hadise değildir, aksine her daim devam eden bir süreçtir. Panenteist düşüncede, Tanrı'nın âlemi etkilemesi kadar âlemin de Tanrı'yı etkilediği simetrik, organik ve canlı bir ilişki öngörülür. Süreç düşünürlerinin karşılıklı ilişkiyi ileri sürmelerinin temel nedeni ise daha önce de belirtildiği üzere teizmin Tanrı – âlem arasında öngördüğü tek yönlü ilişkinin neden olduğu teolojik ve felsefi problemlere çözüm getirmektir.⁶⁶ Sonuç olarak panenteizmde Tanrı ile âlem aynı şey değildir. Tanrı bir yandan aşkındır, diğer yandan ise, âlemi, tüm varlığı, kendi varlığı ile ihata etmiştir ve onlarda içkindir.⁶⁷

Panenteizme yöneltlen başlıca eleştiriler şunlardır:

1- Süreç filozoflarının, bir yönüyle değişmez diğer yönüyle ise süreç içerisinde değişen ve etkilenen çift kutuplu Tanrı anlayışı, teizmin her yönüyle aşkın, değişmez ve etkilenmez tanrı anlayışıyla bağdaşmamaktadır.

2- Çift kutuplu Tanrı tasviri, tanrısallığın en önemli ilkesi olan niceliksel ve niteliksel her türlü kesretten ari olma anlamındaki tevhid ilkesiyle çelişmektedir.

3- Tanrı'nın zamana ve mekâna dâhil edilmesi maddi, sonlu, mürekkep ve değişen bir Tanrı anlayışını gerektirecektir ki bu anlayış ciddi metafizik ve felsefî sorunlar doğurmaktadır.⁶⁸

4- “Değişme” antropomorfik yanı ağır basan bir terimdir. “Tanrı'nın değişmesi Tanrıca olan bir değişmedir” demek suretiyle antropomorfizmin dozunun azaldığını düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda beşeri anlamdaki değişimin psikolojik arka planı incelendiğinde; yani bilgisizliğimiz, güçsüzlüğümüz, imkân ve kabiliyetlerimizin sınırlı olması dikkate alındığında böyle bir değişmeyi Tanrı'ya atfetmemizin imkân dâhilinde olmadığı hemen anlaşılacaktır.

66 Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, s. 79.

67 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 236.

68 Az, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları”, s. 80.

5- Panenteizmin değişen-oluşan çift kutuplu Tanrı'sı, Hristiyan ilahiyatında kolayca kendisine yer bulabilir. Zira Hristiyanlıkta Tanrı bir yönüyle zaten somuttur. İsa'nın ulûhiyetinde de (enkarasyonunda) görüldüğü üzere Tanrı tarihin içindedir, değişmektedir ve oluşmaktadır. Ancak böyle bir görüşün reddini temel akide sayan İslamiyet'in ulûhiyet fikrini somutluk, değişebilirlik açısından ele almak üstesinden gelinmesi mümkün olmayan kela-mi-felsefi problemlerin doğmasına neden olur.⁶⁹

1.4.BİLİNEMEZCİLİK / AGNOSTİSİZM

Agnostisizm terimi Yunancada "bilinmeyen" anlamına gelen "agnostos" kelimesinden türetilmiştir.⁷⁰ Tanrı'nın varolup olmadığını bilemeyeceğimizi öne süren bilinemezcilik⁷¹ felsefi bir düşünce olarak ilk defa 1869 yılında İngiliz düşünür ve biyolog T. H. Huxley tarafından hiçbir inanca düşünceye veya metafizik görüşe mensubiyeti olmamayı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu noktada bilinemezcilik öğretisinin, kesin bilgidен yoksun olan aklın içine düştüğü felsefi ve metafizik çıkmazlara bir tepki olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.⁷²

Agnostisizm, insan aklının Tanrı'nın varolduğuna ya da varolmadığına dair inancı ispatlamak için yeterli rasyonel temellendirmelere sahip olmadığını savunur.⁷³ Bu bağlamda agnostik, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu hakkında hiçbir şey bilmediğini bu yüzden de bu konuda hiçbir şey söyleyemeceğini iddia eder.⁷⁴

Agnostisizmin zayıf, ılımlı ve güçlü olmak üzere üç çeşidinden söz etmek mümkündür.

Zayıf Agnostisizm; Çoğu düşünür agnostisizmin bu çeşidin-

69 Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 205-206.

70 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 80.

71 Ronald W. Hepburn, "Agnosticism", The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 1, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 56. Agnostisizmin mahiyeti ve başlıca agnostik düşünürler hakkında geniş bilgi için bkz. Hepburn, "Agnosticism", The Encyclopedia of Philosophy, ss. 56-59.

72 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 80.

73 William L. Rowe, "Agnosticism", Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, London and New York: Routledge 2000, s. 17.

74 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 211.

den söz eder. Bazı filozoflar agnostisizmin zayıf formuna, “agnostisizmin popüler anlamı” demiştir. Zayıf biçime göre agnostik, Tanrı’nın ne varlığına ne de yokluğuna inanan, her iki konuda da ciddi kuşkuvarı olan, “yargısı olamayan” veya “yargısını askıya almış” olan kişidir.⁷⁵ En yaygın bilinemezcilik çeşidi olan zayıf agnostisimde kişi metafizik ilahi gerçeklik olarak Tanrı kavramıyla ne kastedildiğini anlamakla birlikte, Tanrı’nın varlığı veya yokluğu hakkında ne olumlu ne de olumsuz bir tavra sahiptir. İlmli agnostisizmde ise zayıf bilinemezcilik tutumuna sahip olunmakla birlikte, insan aklının metafizik bir varlığa inanma ya da inanmama için yeterli ve makul akli temellendirmelerde bulunamayacağı inancı hâkimdir.⁷⁶

Güçlü agnostisizm; “Felsefi agnostisizm” diye de adlandırılan agnostisizmin güçlü formunu savunan kişi, Tanrı’nın varlığı hakkında sadece kanıtlara sahip olmadığını ileri sürmekle kalmayıp aynı zamanda bu tür kanıtların hiç kimse için bulunmadığını, hiç kimsenin Tanrı’nın var olduğunu bilme imkânına sahip olmadığını bu yüzden de teizmin rasyonel olarak gerekçelendirilmesinin mümkün olmadığını ileri sürer.⁷⁷ Görüldüğü üzere güçlü bilinemezçiler, ateistler gibi Tanrı’nın yokluğuna dair kesin bir yargıda bulunmayıp sadece teizmin rasyonel olarak temellendirilemeyeceğini iddia etmektedir.⁷⁸

Tanrı’nın varlığı ya da yokluğu meselesine akli deliller açısından bakıldığında her iki yönde de malzeme bulunabileceğini söyleyenler olmuşsa da bu kişilerin çoğu kendilerini agnostik olarak görmez. Örneğin, John Hick, salt rasyonel gerekçeler açısından bakıldığı zaman teizm ve ateizm arasında aklın karar vermesinin kolay olmadığını çünkü hem lehte hem de aleyhte makul sayılabilecek gerekçeler olduğunu vurgulamakla birlikte kendisinin teist olduğunu belirtir. Bu noktada Hick, kişinin kendi yaşadığı ya da

75 Ferit Uslu, *Agnostisizm*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, Cilt: 11, Sayı: 21, s. 12.

76 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, s. 81.

77 Uslu, *Agnostisizm*, s. 17.

78 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, s. 82.

başkalarının yaşadığı dini tecrübe olaylarının, aklın ortada kalış vaziyetini teizm lehine dönüştürmeye yettiğini, dini tecrübe sayesinde agnostik tavır içinde kalmaktan kurtulduğunu vurgular. Karar verme noktasında sıkıntı çeken pek çok insan için de bu durum geçerlidir. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse aklın tek başına yeterli olmadığı durumlarda farklı yetilerimizi ve değerlerimizi devreye sokmak suretiyle karar vermek mümkündür.

Agnostisizme yöneltlen başlıca eleştiriler şunlardır:

1-İnsanın Tanrı konusu gibi hayati bir konuda ömür boyu kararsız ve bilinemezci bir tutum içinde kalması onu hem rasyonel hem de psikolojik anlamda ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakır.

2-Aşırı kararsızlık, biraz psikolojik zaaf ve özgüven eksikliği olarak algılanabilir.

3-Uzun süre kararsızlık halinde kalmak, psikolojik sıkıntıların kronikleşmesine neden olabilir.

4-Agnostik kalmaktansa Pascal gibi dünya ve ahiret eksenli bir kar-zarar hesabı yaparak bir yönü tercih etmek bile daha makul ve daha rahatlatıcı olabilir.⁷⁹

79 Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2017, ss. 121-122.

II. BÖLÜM

DEİZMİN MAHİYETİ

1. DEİZM NEDİR?

Deizm kelimesi Latince “Tanrı” anlamına gelen “deus”tan gelir. Etimolojik olarak teizmle aynı kökten gelir. Hem deizm hem de teizm kelimeleri, bir Tanrı’nın varlığına olan inanca işaret eder.⁸⁰ Batı dillerinin çoğunda teizm kelimesinin, yaratıcı ulûhiyet anlayışını ifade etmek için kullanılmasıyla birlikte deizm kendine özgü felsefî bir hüviyet kazanmıştır.⁸¹ Deizm, Tanrı’nın varlığını ve âlemin faili olduğunu kabul etmekle birlikte, varlığının ve nihai hakikatinin akıl ile bilinebileceğini, Tanrı’nın âleme müdahalesinin olmadığını, dolayısıyla da peygamberliğe ve vahye ihtiyaç olmadığını ileri süren felsefî düşüncedir.⁸² Deizm felsefî bir doktrin olup kutsal kitaplarda verilen bir din değildir.⁸³

Tanrı’nın dünyayı yarattığına ancak devamında dünya üzerinde herhangi bir kontrolünün olmadığına inanan deist ilahi yaratmayı kabul etmekle birlikte ilahi vahyi reddeder.⁸⁴ Deist, doğaüstü vahye dayalı bir din yerine doğal ya da rasyonel bir dine inanan kişidir.⁸⁵ Ona göre sadece insan aklı, dini ve ahlaki doğruya dair bilmemiz gereken her şeyin cevabını bize verebilir. Deizm 17. Ve 18. yüzyıllarda daha çok İngiltere, Fransa ve Amerika’da etkili olmuştur.⁸⁶

80 Ernest Campbell Mossner, “*Deism*”, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 2, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 326. Deizmin mahiyeti ve başlıca deist düşünürler hakkında geniş bilgi için bkz. Mossner, “*Deism*”, The Encyclopedia of Philosophy, ss. 326-336.

81 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 180.

82 Az, “*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*”, s. 69.

83 Zeki Özcan, *Din Felsefesinin Felsefesi*, Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar I, Der. Recep Alpaçlı, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 75.

84 William L. Rowe, “*Deism*”, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, London and New York: Routledge 2000, s. 198.

85 W. Allen Wood, “*Kant’ın Deizmi*”, Çev. Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:1, s. 336.

86 Rowe, “*Deism*”, s. 198.

Rasyonalist bir düşünür olan Samuel Clarke (1675-1729), Hristiyanlığın rasyonel bir temele sahip olduğunu iddia eder. Ona göre rasyonel bir temele dayanmaksızın inanca başvurmak mümkün değildir. Bu bağlamda onun, çalışmalarında Hristiyanlığı akla uygun hale getirmeye çalıştığı ve gizem kavramını önemsememe eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür. Samuel Clarke deizmi dört grupta değerlendirir: İlk grup, Tanrı'nın dünyayı yarattığına inanan fakat onun dünyayı yönettiğini yani âleme müdahale ettiğini inkâr edenlerden oluşur. İkinci grup, bütün doğa olaylarının ilahi aktiviteye bağlı olduğunu ileri sürmekle beraber ahlaki farklılıkların sadece pozitif hukuka bağlı olduğunu ve bu anlamda Tanrı'nın, insanın ahlaki davranışlarını dikkate almadığını iddia edenlerden oluşur. Üçüncü grup, Tanrı'nın yarattığı akıl sahibi varlıklardan ahlaki davranış beklediğini düşünen ancak ruhun ölümsüzlüğünü inkâr edenlerden oluşur. Dördüncü grup ise Tanrı'nın ödül ya da ceza vereceği bir ahirete inanan fakat sadece akılla anlaşılabilecek doğruları kabul edenlerden oluşur. Clarke bu son grup için "bunlar bana göre gerçek deistlerdir" der. Clarke'ın düşüncesine göre bu gerçek deistler; ilahi vahiyden habersiz olan, doğal din ve doğal ahlakın gerekliliklerini ve prensiplerini bilen ve yaşayan filozofların arasından çıkmaktadır.⁸⁷

Deizm, Tanrı'nın âlemi yarattığını kabul etmekle birlikte onunla sürekli ilişkide bulunmadığını ileri sürer. Newton'a göre Tanrı kudretiyle o kadar mükemmel yaratır ki, yarattıklarına bir daha müdahale etme gereği duymaz. Allah sınırsız kudretiyle âlemi kurallarla donatmış ve aynı zamanda onu kıyamete kadar işleyecek bir sistem olarak planlamıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere deizm, mutlak determinist bir sistem öngörmektedir.⁸⁸ Bu bağlamda deizmin en önemli ayırıcı özelliği; evrenin Tanrı tarafından yaratılması, bu evreni yöneten değişmez yasalar koyması, evreni bu değişmez

87 Frederick Copleston, *A History of Philosophy: Modern Philosophy, The British Philosophers: Hobbes to Paley*, Image Books, New York 1964, s. 173.

88 Şaban Ali Düzgün, "Varlık", Kelam El Kitabı, Ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 206.

yasalara terk etmesi ve evrene müdahil olmayan ilk hareket ettirici olmasıdır.⁸⁹ Deizm, Tanrı'yı "mutlak sebep" olarak görür. Bu ifade yanlış değildir ancak deizmin ona verdiği anlam farklıdır. Tanrı'yı her türlü etkiden uzak sayan deizmde Tanrı, her türlü ilişkiden de uzaktır. "Evrenin sebebi" olmakla birlikte evreni bütünüyle ilahi varlığının dışında tutar.⁹⁰

Deizm, Tanrı'yı sadece bir ilk neden olarak ileri sürmek suretiyle ona başkaca bir nitelik ve güç tanımaz. Bu bağlamda deizm, dinin doğaüstü yönünü yok ederek otorite üzerine dayanmayan ve akılla temellendirilen bir din anlayışını benimser.⁹¹ Deizm, Tanrı'nın aşkınlığını korumak ve antropomorfizmin her çeşidinden uzak tutmak amacıyla Tanrı'yı âleme müdahale ettirmez. Deizm ayrıca teslisin tenzih fikrine ciddi anlamda ters düşmesinden dolayı kilisenin temsil ettiği Hz. İsa'nın ulûhiyeti fikrine de şiddetle karşı çıkar. Deizm, mümkün olduğu ölçüde inancı aklîleştirmeye çalışır.⁹² Aydınlanmada, din üzerine kurulu bir hayatta, aklın yerini belirlemek değil, akla dayalı bir dünya görüşü içinde dinin yerini belirlemek esas alınmıştır.⁹³ İnsanın doğal güçlerine duyulan güven; insanların, kendi çabaları aracılığıyla aydınlanmayı becerebileceği inancına sahip olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda insanlar, hakikati bulmak için, miras aldıkları geleneğe, bir kuruma, bir seçkine ya da Tanrı'dan gelen bir vahye bile gereksinimleri olmadığı hissine kapılmışlardır.⁹⁴

İçkin kavramı, belki de en zayıf şekilde on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl deizminde ifade edilmiştir.⁹⁵ Deizm'e göre Tanrı

89 Ceylan, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları", s. 201.

90 Mehmet S. Aydın, "Süreç (Proses) Felsefesi İşığında Tanrı-Âlem İlişkisi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1, 1986, s. 58.

91 Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(1), 2018, ss. 35-36.

92 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 182.

93 Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", s. 35.

94 Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, Çev. Oktay Özel-Hamide Koyukan-Kudret Emiroğlu, Ayraç Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 445.

95 William L. Rowe, "Immanence", *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Ed. Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 418.

âlemi yaratıp ona kendi kanunlarını yüklemiş ve daha sonra âlemi kendi işleyişine bırakmıştır.⁹⁶ Deizm, tehir edilmiş bir borcun ödenmesini isteyen bir alacaklıya benzer. Tanrı'ya yeni bir biçim verilmiştir. Çağımız artık onun ne gazabını, ne intikamını istiyor; ne de insanların işine karışmasını. Müphem, belirsiz, uzak bir Tanrı artık kimseyi sıklmıyor; günah duygusu, Tanrı'nın inayetine ihtiyaç, kurtuluştan emin olmamak gibi yüzyıllardır birçok insanın kalbine ağırlık vermiş olan şeyler artık insanoğluna dert olmaksızan çıkmıştır.⁹⁷ Görüldüğü gibi deist Tanrı anlayışlarında; âlemi yaratıp kendi başına bırakmış olan, âleme müdahale etmeyen ve bizden hiçbir şey istemeyen bir Tanrı inancı söz konusudur.⁹⁸ Tanrı'yı âlemin dışına iten deizm, onu evrenle ve evrenin içinde olup bitenlerle pek ilişkilendirmez.⁹⁹ Bu noktada deizmde Tanrı'nın dışsal bir yaratıcı, evrenin ise kendi bütünlüğü içinde kendine yeten madde yığını olduğu iddia edilir.¹⁰⁰

Yaratıp başıboş olmasa da kendi halinde, işleyişi akışına bırakmak, tabiidir ki bazı cansız/iradesiz varlıklar için geçerli olabilecek kanuni bir şey olsa da, sürecin işleyişini kontrol etmek, izlemek, kayıt tutmak ve sürecin sonunda hesaba çekmek, adalet üzere iş yapan bir Tanrı'nın ahlaki faaliyetlerinin başında gelmektedir. Yani Tanrı'nın âleme ve içindekilere müdahale etmesi herşeyden evvel adalet ve ahlak ilkeleri noktasında gerekli bir husustur. Fakat bu müdahalelerin, insanın iradesini devre dışı bırakması hiçbir durumda söz konusu dahi olamaz.¹⁰¹

Hem teizm hem de deizm, doğüstü bir Tanrı'nın varlığını önerir. Ancak onlar Tanrı'nın doğanın yaratıcısı olduğu konusunda hemfikirken Tanrı'nın doğadaki etkinliği konusuna farklı yakla-

96 Swinburne, *The Existence of God*, s. 94.; William J. Wainwright, "Deism", *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Ed. Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 216.

97 Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981, ss. 267-268.

98 Rahim Acar, "Tanrı-İnsan İlişkileri", *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı: 19, Ankara 2010, s. 28.

99 Ferhat Akdemir, *Alvin Plantinga ve Analitik Din Felsefesi*, Elis Yayınları, Ankara 2007, s. 155.

100 Metin Yasa, *Varoluşsal İnanç Sorunları*, Elis Yayınları, Ankara 2018, s. 77.

101 Namık Kemal Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 134.

şırlar. Teizme göre doğaüstü zat doğal dünyayı yaratır ve bunu devam ettirir. Orada etkindir. O, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve ahlaken mükemmel olandır. Deizme göre ise doğaüstü zat doğal dünyayı yaratmıştır ancak dünyaya müdahale etmemektedir.¹⁰² Görüldüğü gibi deist de teist gibi bir Tanrı'yı kabul etmekle birlikte o, bu Tanrı'nın yaratma fiiline bizzat katılmadığına veya katılamayacağına inanmaktadır.¹⁰³ Deistlerin temel tezi olan "kâinat mükemmeldir, mükemmel yaratılmıştır, dışarıdan herhangi bir müdahaleye ihtiyaç yoktur" önermesi, bir noktada kabul edilebilir bir yasallığa işaret etmektedir. Yani kâinatın fiziksel yapısına konulmuş olan kanunların işleyişi noktasında her hangi bir müdahalenin olmaması, kâinat ve işleyişi için temel bir kanun ise de teistlerin müdahaleden kasıtları, bu alandaki faaliyetler değildir. Müdahaleden kasıt, kâinatın içinde olup farklı bağlamlarda hayat süren varlıkların yaşamsal süreçleriyle ilgilidir. Bunların başında da akıl ve irade sahibi olarak donatılmış olan insanoğlu gelmektedir. Doğaldır ki Yüce Allah, gezegenlerin yörüngelerine müdahale etmez. Ancak dünya üzerinde sorumluluk vermiş olduğu insana bazı önerilerde bulunup onu kontrol etmesi ve sürecin sonunda onu hesaba çekip ödül ya da ceza vermesi sadece adalet ilkesi gereği değil, ahlaki bir duruşu sergilemesi demektir.¹⁰⁴

Deizme göre Tanrı inancı, dini kuruluşlar tarafından dayatılan ya da sözde ilahi vahiylerle başvurmak suretiyle desteklenen bir şey olmayıp bu konuda aslolan insanın kendi aklıdır.¹⁰⁵ Bu noktada deizmin; her türlü vahyi, risaleti, mucizeyi, ilhamı ve dolaşısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini inkâr ederek sadece akıl ile idrak edilen bir yaratıcıyı kabul ettiği söylenebilir.¹⁰⁶ Dini metinlerde yer alan mucizeleri, mesaj içerikli efsane ve hikâyelerden iba-

102 Paul Draper, "God, Science, And Naturalism", The Oxford Handbook of Philosophy of Religion, Ed. William J. Wainwright, Oxford University Press, New York 2005, s. 280.

103 Evans - Manis, *Philosophy of Religion: Thinking About Religion*, s. 37. ; Evans - Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, s. 36.

104 Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, ss. 134-135.

105 Anthony Flew, *A Dictionary of Philosophy*, Palgrave Macmillan, UK- London 1979, s. 81.

106 İbrahim Coşkun, "Günümüzde Deizm, Ateizm ve Nihilizmi Doğuran Sebepler", *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos, Sayı: 320, Ankara 2017, s. 11.

ret gören deist düşünörlere göre Tanrı'nın tabiat yasalarını ihlal etmesi, O'nun ilk aşamada inanıldığı kadar mükemmel bir fiilde bulunamadığı, Tanrı'nın değişimden uzak olamadığı ve mucizelere ihtiyaç duyacağı anlamına gelecektir. Deistlere göre nedensel olarak işleyen âlemde, nedensiz ve beklenmedik bir olayın meydana gelmesi ya da yasaların ihlal edilmesi mümkün değildir. Çünkü Tanrı, ilk aşamada makineyi ve onun düzenini en iyi şekilde tesis etmek suretiyle ilerde olabilecek her türlü aksaklığı önceden görüp ona göre yaratmıştır.¹⁰⁷

Deizm, evreni yöneten değişmez yasaları bir kez yarattıktan sonra bir daha evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışına dayanır.¹⁰⁸ Bir makine veya eser ne kadar mükemmelse aynı şekilde onun yaratıcısı veya yapıcısının da o kadar mükemmel bir varlık olduğu sonucuna geçmek hem mümkün hem de gereklidir. İşte Tanrı, bu makineyi yapan bir mühendis, bu saati yaratan bir saatçidir. O, bu saati, en iyi ilkelere göre yaparak harekete geçirmiş, ondan sonra artık onun işleyişine müdahale etmek ihtiyacını duymamıştır.¹⁰⁹ Tanrı'nın yeniden kavramsallaştırılmasıyla işe başlayan deizme göre Tanrı her ne kadar hareket halindeki dünyayı kurmuş olsa da dikkatli bir şekilde düzenlenmiş yaratılışın, ilahi olanın sürekli müdahalesine ihtiyacı yoktur.¹¹⁰ Bu noktada dünyadaki şeylerin Tanrı tarafından şu veya bu şekilde değiştirilmesini istemek, deizme göre, onun mükemmel bir biçimde yaratılmamış olduğunu kabul etmek anlamına gelir ki bu da deizmin temel ilkesine aykırıdır.¹¹¹ Buradan hareketle birçok deistin, Tanrı'nın evrenin ve insanlığın yaratıcısı olduğu inancına sahip olmakla birlikte onların Tanrı tasavvurlarının, kişisel olmaktan ziyade soyut olma eğiliminde olduğu görölmektedir.¹¹² Yüce Yaratıcı'nın adeta saati

107 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 72.

108 Abdölbâki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 1576.

109 Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, BB101 Yayınları, Ankara 2017, s. 306.

110 Mümin Köktaş, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2017, s. 150.

111 Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 306.

112 Rebecca Kneale Gould, "Deism", *Encyclopedia of Religion and Nature*, Ed. Bron Taylor, London & New York: Continuum 2005, s. 463.

kurduktan sonraki sürece karışmadığını ileri süren bir deist algının, 'her an bir işte olan' ve yarattığı düzen ile bu düzenin iradeli varlığı olan insanı kontrol eden İslam'ın Tanrı'sı için uygun bir tespit olmadığı aşîkârdır.¹¹³

Deizmin özünde, doğal bir teoloji ve rasyonalist bir yaklaşımın var olduğu görülür. Deistlere göre dinin temellendirilmesi vahiyle değil ancak akılla olmalıdır.¹¹⁴ Buradan hareketle deistler, aklın tek başına doğru bilginin kriteri olduğunu iddia ederler.¹¹⁵ Deistlere göre aklın ve mantığın gerçek anlamıyla yüceltilmesi ancak deizm içerisinde mümkün olabilir.¹¹⁶ Dini konulara akli metotları uygulayan deizm, bu tutumunun doğal bir sonucu olarak; tarihi Hristiyanlığa, esrarengiz din anlayışına, dinde yer alan tabiatüstü olaylarla ilgili inanışlara ve kilise otoritesine karşı çıkar.¹¹⁷ Deistler vahyin tüm şekillerini, antropomorfizmi ve mezhep dogmalarını reddederler.¹¹⁸ Yukarıda ele alınan hususlar da göstermektedir ki deizm, Tanrı'nın varlığını değil, ruhbanlığı ve kilise otoritesini reddetmekte olup onları ateist olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte kilise otoritesini esas alan ve azizlerin masumiyetine inanan kişilerin, deistleri ateistlerle eşdeğer gördükleri de olmuştur. Bir Hristiyan için İsa'nın ulûhiyetine inanmak hayati olup, bunu inkâr etmek din dışı olmayı gerektirdiğinden Hristiyan düşünürlerin bu noktada deistleri; heretik, zındık veya ateist olarak suçlamaları anlaşılırdır. Ancak bu, deistlerin hiçbir Tanrı'ya ve dine inanmayan ateist oldukları anlamına gelmemektedir.¹¹⁹ Deistlerin en büyük derdi, hem bilimin özerkliğini ve hem de Tanrı'nın aşkınlığını muhafaza etmek adına Tanrı'nın doğrudan âlemle ilişkisini kesmek olmuştur. Bir kez evren yaratıldıktan ve doğa yasası

113 Namık Kemal Okumuş, *Sağlam Kulpa Tutunamayanlar*, Araştırma Yayınları, Ankara 2017, s. 199.

114 Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din*, İnsan Yayınları. İstanbul 2016, s. 90.

115 Şekerci, *Aydınlanma ve Din*, s. 111.

116 Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos 2017, Sayı: 320, Ankara 2017, s. 9.

117 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 183.

118 Geoffrey Gorham, "Early Modern Philosophical Theology in Great Britain", *A Companion to Philosophy of Religion*, Ed. Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing, United Kingdom 2010, s. 126.

119 Topaloğlu, "Ateizm", s. 151.

tesis edildikten sonra Tanrı'nın evrenle ilişkisi kalmamış, bir bakıma ebedi istirahatete çekilmiştir.¹²⁰

Yukarıda ele alınan hususlar ışığında yapılabilecek en kapsamlı tanıma göre deizm, tartışmasız bir şekilde tek bir Tanrı'nın varlığını kabul eden; Tanrı'yı âlemin yaratıcısı, nihai nedeni ya da en azından düzenleyicisi olarak görmekle birlikte hiçbir şekilde âleme müdahil olmadığını savunan; vahyi, dini metinleri, peygamberliği ve mucizeleri reddeden; bunun yerine doğru, yanlış ve hakikatin ne olduğunun ve Tanrı'nın varlığı, mahiyeti ve ahlaki sorumlulukların aklın rehberliği sayesinde bilinebileceğini kabul eden felsefi ekoldür.¹²¹

1.1. Deizmin Tarihi Süreci

Tanrı-âlem ilişkisinin keyfiyeti meselesi, dini düşünce tarihinin en önemli tartışma konularından birisi olarak karşımıza çıkar. Bu mesele üzerinde duran düşünürlerden bazıları, Tanrı'yı nev'i şahsına münhasır bir konuma yerleştirmek suretiyle O'nun âlem ve insanla olan ilişkisini ya tamamen koparmışlar ya da bunu pasif bir ilişkiye indirgemişlerdir. Aristo'nun insanla ilgilenmeyen böylece insanın şuarsuz tabiat kanunlarıyla baş başa bırakıldığı bir Tanrı-âlem ilişkisi anlayışında bunun örneğini bulmak mümkündür.¹²²

Deizmin iki temel anlayıştan yola çıktığı söylenebilir: 1-Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı. 2-Akla ve bilime aşırı güven. Felsefe tarihçileri birinci anlayışı yukarıda da belirtildiği üzere Aristo'ya kadar götürür. Aristo'nun Tanrı'sı, âlemin yaratıcısı olmayıp sadece bir "İlk Muharrik"tir. Bu noktada yaratma fikri olmayınca vahye dayalı dinlerdeki gibi bir "müdahaleci ulûhiyet anlayışı"nın olmaması çok doğaldır.¹²³

Aristoteles evrenin hiçbir zaman "kaos" dönemi yaşamadığını, evrenin maddesinin hep bir formu olduğunu, yıldızların ezeli

120 Abdüllatif Tüzer, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım-*, Lotus Yayınevi, Ankara 2009, s. 271.

121 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 70.

122 Hasan Tanrıverdi, *Meşşâi Felsefede Tanrı'nın Bilgisi Meselesi -Din Felsefesi Açısından Bir Değerlendirme-*, İlahiyat, Ankara 2016, s. IX.

123 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 180.

bir yakıtla ezelden beri yandıklarını söyler. O, evrendeki hareketin kaynağını Tanrı'da bulur ve Tanrı'yı "İlk Hareket Ettirici" olarak niteler.¹²⁴ Âlemin ezeli olduğuna ve Tanrı'nın yalnızca hareket veren bir ilke olduğuna dayalı olan Aristoteles metafiziğinde Tanrı-âlem ilişkisi hareket veren bir illet ile onun verdiği hareket sayesinde değişim ve oluşum sürecini başlatan ve hareket verici ikincil etkenlerle varlığını devam ettiren ezeli bir nesneler grubu olarak tasarlanmıştır.¹²⁵

Gerek Aydınlanma ve modernizm projesinin gerekse de deizmin köklerinin, Grek metafiziğinin "Varlık"ına dayandığı söylenebilir.¹²⁶ Aristoteles'in, ezeli olan ve sadece kendi özünü bilen varlık olarak düşündüğü Tanrı tasavvurunda da deizmin izlerini bulmak mümkündür. Aristoteles'in Tanrı tasavvuruna göre "İlk Muharrik", tıpkı kendisi gibi ezeli olan maddeye hareket vermekte ancak âlemde olup bitenleri bilmemektedir.¹²⁷ Aristoteles'in "İlk Hareket Etmeyen Hareket Ettirici"si sabit olup maddeden etkilenmez. O, herhangi bir kuvve halinde olmayan salt fiildir. Her ne kadar bu dünyanın ahengi ve düzeni uyulacak bir kaynak olarak nihai anlamda Tanrı'ya dayanıyor olsa da bu (ilk sebep), kendi değişimler dünyasını düşünmez veya onun hakkında kaygı duymaz. Aristoteles'in Tanrı'sı ya da "Hareket Etmeyen Hareket Ettirici"sinin aşkınlığı öyle bir aşkınlıktır ki o, adi işlerle aylakça oyalanmayı istemez. "Hareket Etmeyen Hareket Ettirici" bizi hiç düşünmez.¹²⁸ Aristoteles'in mutlak Tanrı'sı yukarıda da belirtildiği üzere dünyamızı yaratan Tanrı değildir. Hatta O, dünyadan ayrı bir varlık olduğunu dahi bilmemektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da orada bulunan varlıklara veya şeylere de aldırmamaktadır.¹²⁹

124 Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, s. 150.

125 Ömer Türker, "Metafizik: Varlık ve Tanrı", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, Ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yayınları, İstanbul 2018, s. 605.

126 Aliye Çınar, *Varoluşçu Teolojide İnsan ve Anlam*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 65.

127 Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 177-178.

128 Oliver Leaman, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, Çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, ss. 191- 192.

129 Etienne Gilson, "Tanrı ve Felsefe", Çev. Mehmet Aydın, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1986, s. 32.

Aristoteles'in Tanrı'sının dinsel bir boyutu neredeyse yoktur. Dünyayı o yaratmamıştır, çünkü bu durum ona hiç yakışmayan değişmeyi, dünyevi bir eylemi içermektedir. Her şeyde ona yönelen bir sevgi eğilimi bulunmasına karşın, bu Tanrı evrenin varlığına karşı oldukça kayıtsızdır, çünkü o kendinden daha aşağı olan hiçbir şeyi düşünemez. O, kesinlikle bu dünyayı yönetmemekte, ona yol göstermemekte ve yaşamımıza hiçbir şekilde müdahale etmemektedir.¹³⁰ Aristoteles'in Tanrı'sı, evet vardı, ancak O, sadece yaratılışın, kâinatın, kısacası varlığın kendisine isnat edilmesi gerekli bir ilk varlığa ihtiyaç olduğundan dolayı vardı. Bu manada modern insan için de Tanrı hala var, fakat sadece onun istediği isim ve sıfatlara haiz olarak.¹³¹ Aristoteles'e göre Tanrı dünyayı sevmez, dünya Tanrı'yı sever.¹³² Belki de Aristoteles'in Tanrı'sını sevmemiz gerekir ancak o, bizi sevmedikten sonra böyle bir sevginin ne yararı olabilir? Tanrı göklerde olduğu için dünyayla ilgilenmek insana düşmektedir. Yunanlılar, her ne kadar Aristoteles sayesinde açıkça rasyonel olan bir teolojiye kavuşmuşlarsa da bu süreçte dinlerini yitirmişlerdir.¹³³

İlk "Hareket Ettirici"yi "akıl" olmakla niteleyen¹³⁴ Aristoteles'te fail Tanrı'nın en büyük özelliği "us" olmasıdır.¹³⁵ Bu bağlamda Aristo'ya göre aklın fiili hayattır ve Tanrı bu fiilin ta kendisidir. Ona göre Tanrı'nın kendi kendisiyle kaim olan fiili, en mükemmel ve ezeli-ebedi olan hayattır. Bundan dolayı Tanrı ezeli-ebedi, mükemmel bir canlıdır.¹³⁶ Bununla birlikte Aristoteles'in fail nedeni ise teistik dinlerin Tanrı imajıyla örtüşmez. Tanrı, evreni yaratan ve yöneten değildir. Aristoteles'in Tanrı'sı kendisiyle birlikte ezeli

130 Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, ss. 70-71.

131 Ali Yıldırım, "Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı", Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, 2016, s. 50.

132 Robin George Collingwood, *Doğa Tasarımı*, Çev. Kurtuluş Dinçer, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 103.

133 Gilson, "Tanrı ve Felsefe", s. 32.

134 Türker, "Metafizik: Varlık ve Tanrı", s. 610.

135 Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2010, s. 507. ; Hasan Özalp, "Tanrı-Doğa İlişkileri Bağlamında Metafiziksel Fail Neden: İbn Sina Örneği", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: XXIV, Sayı: 3, 2013, s. 150.

136 Aristoteles, *Metafizik*, s. 508.

olan âleme ilk hareketi vermiştir. Daha çok mekanik bir Tanrı'dan bahseden Aristoteles'te Tanrı olarak ifade ettiğimiz "fail neden" bir yaratıcı değil hareket ettiricidir. Yoktan var etme anlamında bir vasfı olmadığı gibi evrenin gelişiminde de herhangi bir payı yoktur. Maddeyle zaman bakımından aynı değerdedir ancak konum bakımından ondan üstündür. Onu, fiziksel hareket ettiricilerden farklı kılan şey kendisinin hareket etmemesidir. Aristoteles'in ilk muharriki fiziksel evrende var olan tüm değişimlerin dışındadır.¹³⁷ Düşünce tarihinde deizmin ulûhiyet anlayışının ilk izlerini gördüğümüz Aristo'nun Tanrı tasavvuru hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra deizmin tarihi sürecine bakmaya devam edebiliriz.

Deizmin, Batı dünyasına nisbetle İslam düşünce tarihinde kendine yer bulabilme şansı neredeyse hiç olmamıştır. Bununla birlikte Zekeriya Razi'nin akıl, vahiy, nübüvvet vb. hususlarda öne sürdüğü görüşlerin deizmin temel iddialarıyla ciddi anlamda benzerlik gösterdiği göz ardı edilmemelidir.

Zekeriya Razi aklın, Allah'ın bize olan en büyük, en faydalı ve en değerli nimeti olduğunu vurgular. "Şanı yüce Yaratıcı'nın bilgisine de akılla ulaştık" diyen Razi'ye göre bu husus bizim kavraya-bildiğimiz en büyük ve elde ettiğimiz en yararlı bilgi olmuştur. O, her işte akla başvurulması, her işin akılla değerlendirilmesi ve her şeyde akla güvenilmesi gerektiğini ifade eder.¹³⁸ Bu görüşlerinden de anlaşılacağı üzere İslam dünyasında hiç kimse Zekeriya Razi kadar aklı yüceltmemiştir. Akıl üstü ya da akıl dışı hiçbir kriter Zekeriya Razi için ileri sürülebilir değildir. Bu noktada o, akli aşığı söylenen nübüvvet, vahiy gibi ölçülere tamamen karşıdır.¹³⁹ Razi, bilgi bakımından insan için yegâne kaynak kabul ettiği ve yücelttiği akıl sayesinde bizim Tanrı'nın bilgisine ulaştığımızı ifade eder. Ona göre Tanrı her şeyden önce rasyonel bir konudur. Kısaca akıl vasıtasıyla kavradığımız ve ulaştığımız bir varlıktır ki, batı felsefe-

137 Özalp, "Tanrı-Doğa İlişkileri Bağlamında Metafiziksel Fail Neden: İbn Sina Örneği", s. 150.

138 Ebû Bekir Râzi, *Felsefe Risâleleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul 2016, ss. 84-86.

139 Neşet Toku, *İslam Felsefesine Giriş*, Savaş Yayınevi, Ankara 2007, s. 112.

si terminolojisinde bu telakkiye deizm adı verilir.¹⁴⁰

Razi, dönemin hoşgörü ortamında gelişen dini ve felsefi düşünce hareketleri arasında Eflatun felsefesinden esinlenerek deist dünya görüşünü temellendirmeye çalışan bir filozof olarak bilinir. Allah'ın verdiği akıl gücü ve adalet duygusunun insanlar arasında düzeni sağlayacağını ve mutlu bir hayat gerçekleştireceğini, bunun için ise dine ve bir peygamberin rehberliğine gerek olmadığını savunan cüretkar görüşleri sebebiyle gerek çağdaşları gerekse sonraki dönem filozof ve kelimacıları tarafından şiddetle eleştirilmiştir.¹⁴¹

Bir tabiat bilimcisi olan Râzî, felsefî ve metafiziki meselelere hep, tabiat bilimlerinin yöntemi sayılan duyumlama ile deneye dayanan ampirik ve tümevarım metodlarıyla yaklaşmıştır. Onun zındıklıkla suçlanmasının asıl nedeni, onun felsefi fikirlerinden ziyade deizmi ve din görüşüdür. Razi'ye göre Allahın varlığını tanımak, iyi ve kötüyü ayırt etmek için dinlere ve peygamberlere ihtiyaç yoktur, bu konularda akıl yeterlidir. Mucizeler birer vakıa değil efsanedir. Tek olan ezeli hakikatlere aykırıdır.¹⁴² Razi, kendisinin akılcı öncüllerine uygun olarak vahyi ve dolayısıyla nübüvvetin Allah ile insan arasındaki iletişim rolünü tümüyle reddeder.¹⁴³ Ona göre akıl iyi ile kötünün, Tanrı hakkındaki bilinmesi gereken şeylerin bilinmesi için yeterli olup başka bir kılavuza ihtiyaç yoktur.¹⁴⁴ Bu bağlamda Razi'nin düşünce sisteminde mistik sezgiye, akıl dışı ve akıl üstü izahlara ve nihayet vahye yer yoktur. Bilginin, her türlü davranışın ve ahlaki hayatın yegâne ölçüsü akıl ve akıl yürütmeden çıkmalıdır.¹⁴⁵

Razi'ye göre hâkim ve rahim olan Allah'ın hikmet ve merha-

140 Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 72.

141 Mahmut Kaya, *"Râzî, Ebu Bekir"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 34, İstanbul 2007, s. 479.

142 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, ss. 82-84.

143 Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 132.

144 Hilmi Ziya Ülken, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 37. ; Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri, İlâhiyât*, Ankara 2000, s. 68.

145 Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, s. 73.

metine yaraşan, dünya ve ahirette yararlı ve zararlı olan şeylerin bilgisini bütün kullarına ilham etmek ve insanları birbirinden üstün tutmamaktır. Böylece insanlığı felakete sürükleyen görüş ayrılıkları ve çekişmeler ortadan kalkmış olur. Razi, inanç ayrılıkları sonucunda insanların birbirlerinin kanını dökmesinden, düşmanlık duygularının savaşlara yol açıp bir felaket halini almasındansa, kendi yaklaşımının daha tutarlı ve daha güvenli bir yol olduğunu vurgular. Görüldüğü gibi Razi, Allah'ın, bazı kimseleri peygamber olarak seçip bütün insanlardan üstün tutarak peygamberleri önder yapıp insanları ona muhtaç kılmasını anlamlandıramaz. Yukarıda da vurgulandığı üzere Razi, peygamberler yüzünden insanların birbirine düştüğünü, düşmanlık duygularının gelişip savaşların arttığını iddia eder.¹⁴⁶

Her çağda deistler Allah'a din yoluyla değil akılla ulaşılacağını savunmuşlardır. Razi'ye göre de Yüce Allah'a en yakın olan kul en bilgin, en adil, en merhametli ve en şefkatli olandır. Aynı şekilde Razi, deist bir filozof olarak ahiret inancını aklın ve adalet duygusunun bir gereği saymıştır. Mahmut Kaya, Razi'nin bugüne ulaşan eserlerindeki mevcut görüşlerinin, onun bir deist olduğunu göstermeye yeter nitelikte olduğunu belirtir.¹⁴⁷ Necip Taylan ise "Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu" adlı eserinde Muhammed b. Zekeriya er – Razi'nin Tanrı, Tanrı-âlem ilişkisi ve vahiy ile peygamberliğe dair görüşlerinin müphem bir deizmi hatırlattığını belirtir. Taylan'a göre Razi'nin nübüvveti eleştirirken, yegâne bilgi kaynağı diye akla verdiği çok büyük değer de onun bu tavrını destekler niteliktedir.¹⁴⁸ Hüseyin Karaman ise "Ebû Bekir Er-Râzî: İlhâdin Gölgesinde Bir Filozof" adlı çalışmasında Ebû Bekir Er-Râzî'nin Yaratıcı'nın varlığını kabul etmekle birlikte dine ve peygamberlere gerek olmadığını ileri süren, kutsal kitapları eleştiren deist bir filozof olarak tanındığını ifade etmekle birlikte onun bu konularla ilgili görüşlerini içeren eserlerinin günümüze ulaşmadı-

146 Razi, *Felsefi Risaleler*, s. 286.

147 Kaya, "Râzî, Ebu Bekir", ss. 483-484.

148 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 220.

ğından dolayı hakkındaki bu tür ithamları çekinceyle karşılamak gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴⁹ Kanaatimiz odur ki Zekeriya Razi'nin akıl, vahiy ve nübüvvetle alakalı görüşleriyle deizmin temel iddiaları arasında önemli bir benzerlik söz konusudur.

Deizmin tarihi sürecinde; on altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar çok önemli bir yere sahiptir. Zira bu yüzyıllar deizmin Batı dünyasında öne çıktığı, insanların Tanrı-âlem ilişkisine yönelik görüşlerini ciddi anlamda etkilediği zaman dilimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Deizm kelimesinin ilk kullanılışlarından birine, Calvinci bir ilahiyatçı olan Pierre Viret'nin "Instruction Chrétienne" (1564) adlı eserinde rastlanmaktadır. Pierre Viret'e göre deist, yeryüzü ve gökyüzünün yaratıcısı olarak Tanrı'nın varlığına inandığını ileri sürmekle birlikte, İsa Mesih inancını ve onun doktrinlerini reddeder.¹⁵⁰ Bu bağlamda deizm kelimesi; vahyedilmiş dini ve peygamberi kabul etmeyen, mucizeleri reddeden, Tanrı'nın ilim ve irade gibi temel sıfatlara sahip olmadığını düşünen, âlemdeki olayların gelişiminde Tanrı'nın doğrudan etkisinin olmadığına inanan kişilerin inancını ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁵¹ Deizmin günümüzde kazandığı anlamı ile tarifi ayrıca Dryden'in 1682 tarihli "Religio Laici" adlı şiirine yazdığı sunuş ile Dr. Samuel Johnson'un 1755'te neşrettiği "Dictionary" de görülmektedir. Bu metinlerde deist, herhangi bir vahyedilmiş dine bağlı olmaksızın sadece Tanrı'nın varlığını kabul eden kişi olarak tarif edilir.¹⁵² Thomas Paine, deizmi savunduğu "Akıl Çağı" (The Age of Reason) adlı eserinde öncelikle Hristiyanlığı eleştirir. O her türlü ilahi vahyi reddederek doğal dini yüceltir. Paine, Hristiyanlıktaki batıl inançların üç türü olan gizem, mucize ve kehanetin üstüne akli ve bilimsel araştırmayı

149 Hüseyin Karaman, "Ebû Bekir Er-Râzi: İlhâdin Gölgesinde Bir Filozof", İslam Felsefesi Tarih ve Problemler, Ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yayınları, İstanbul 2018, s. 136.

150 Mossner, "Deism", The Encyclopedia of Philosophy, s. 327. ; W. Allen Wood, "Deism", Encyclopedia of Religion 4, Ed. Lindsay Jones, Thomson Gale 2005, s. 2251. ; Hüsameddin Erdem, "Deizm", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, Cilt: 9, s. 110.

151 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 69.

152 Mossner, "Deism", The Encyclopedia of Philosophy, s. 327. ; Erdem, "Deizm", s. 110.

koyar.¹⁵³ Paine, sade, saf ve bozulmamış Tanrı inancı olarak tanımladığı deizmin, Hristiyanlığın akıl dışı, inanılması mümkün olmayan, gayri ahlaki ve çelişkili hikâyelerle dolu olan okyanusuna atılmaktan daha güvenli olduğunu vurgular.¹⁵⁴ Uydurma olmayan ve içinde özgün ilahiliğin tüm kanıtlarını barındıran tek dinin saf ve basit deizm olduğunu belirten Paine, insanın inandığı ilk dinin ve muhtemelen inanacağı son dinin deizm olduğunu iddia eder.¹⁵⁵

Deizmin temelinde 17. yüzyılda doğa bilimlerinin gösterdiği muazzam gelişme olgusunun yattığı görülür. Bu yüzyılda Galileo, Kepler, Harvey, Newton gibi büyük doğa bilginleri sayesinde doğa bilimlerinin göstermiş olduğu büyük gelişme, genel olarak bilim adamlarını ve filozofları, evreni bir defa meydana getirildikten sonra kendi kendine yeten bir makineye, örneğin tıkr tıkr işleyen bir saate benzeyen bir şey olarak görmeye ve buradan hareketle onda meydana gelen her olayın, daha önce meydana gelen olaylar tarafından tamamen mekanik ve tatmin edici bir şekilde açıklanabilir olduğu görüşüne götürmüştür.¹⁵⁶ Batı düşüncesindeki gerçek kırılma yukarıda da belirtildiği üzere Galileo, Descartes ve Newton zamanında XVII. yüzyıl ve sonrasında olmuştur. Descartes Tanrı merkezli varlık, din ve dünya görüşü yerine insan merkezli bir dünya görüşünün geçmesine neden olmuştur.¹⁵⁷

Duyuların bizi yanıltabileceği varsayımından hareketle duyular üzerine değil rasyonel temelli bir bilgi teorisi geliştirmeye çalışmış olan Descartes doğayı, matematiğin diliyle okuma ve anlama gayretine girmiştir. Onun Kartezyen düalizmi, Tanrı'nın ya da teolojinin doğadan dışlanması sebeptir. Descartes'a göre Tanrı, ruh ve cisim olmak üzere bağımsız üç töz vardır. Tanrı ya-

153 Alfred Owen Alridge, "Thomas Paine", The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 6, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 17.

154 Thomas Paine, *The Age of Reason*, <http://klymkowskylib.colorado.edu/Readings/Thomas%20Paine%20-%20The%20Age%20of%20Reason.pdf>, Erişim Tarihi: 06.05.2019, s. 124.; Thomas Paine, *Akıl Çağı*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 138.

155 Paine, *The Age of Reason*, s. 151.; Paine, *Akıl Çağı*, s. 170.

156 Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 306.

157 Latif Tokat, "Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi", Bilimname XXXIV, 2017/2, s. 129.

ratır, ruh düşünür, cisim ise uzamsaldır. Bu temellendirmenin bir sonucu olarak ise hem Tanrı ile doğa, hem de ruh/zihin ve beden kesin sınırlarla birbirinden ayrılır. Tanrı-doğa düalizminde Tanrı, evreni ve doğayı yaratıp işleyişi için gerekli enerjiyi verdikten sonra müdahil olmayan, mucize göstermeyen bir varlık olarak karşımıza çıkar. Ortaçağ'ın mutlak kudret ve bilgi sahibi Tanrı'sı evrene sürekli müdahil olabilen bir varlıkken kartezyen düşüncesiyle birlikte Tanrı ve doğa arasında hiçbir etkileşim kalmamıştır.¹⁵⁸ Kısaca ifade etmek gerekirse Descartes felsefesi dünyaya ve insana karışmayan bir Tanrı tasavvuru yani deizmle sonuçlanmıştır.¹⁵⁹

17. ve 18. yüzyıllar Batı felsefesinde deizm üzerine ciddi tartışmaların yapıldığı görülür. Yeniçağ felsefesinde bir yandan ras-yonalist ve emprist görüşler öte yandan doğa bilimlerinin elde ettiği başarı ve nihayet bilim-din sürtüşmeleri artık evrenin akla ve bilime terk edilmesini gerekli kılıyordu. Böylece evren, kendisini yöneten yasalarıyla anlaşılıp açıklanacak, ilahi bilgi, mucize ve keramet gibi dinin öne sürdüğü olağanüstülüklerin çıkmazından kurtulunacaktı.¹⁶⁰ Sonuç olarak esrarengiz yönü olmayan bir din ortaya çıkmış, böylece Tanrı'nın insandan bir şey istemediği anlayışına varılmış ve bu süreç git gide doğal din anlayışına yaklaşmıştır.¹⁶¹

Batıda, "Aydınlanma" ve "Akıl Çağı" kavramlarının rahatlıkla birbirinin yerine geçebildiği görülür.¹⁶² Aydınlanma düşüncesiyle birlikte Batı'da insanın doğal ve özgür aklı Hristiyan imanını, Kut-sal kitap otoritesini ve batıl inancı karşısına aldı.¹⁶³ Genel olarak dine ve otoriteye karşı güvensizlik, doğruya yönelten tek güvenilir

158 Hasan Özalp, *Batı Düşüncesinde Tanrı ve Tasarım Bilimsel Felsefi ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Otto Yayınları, Ankara 2015, s. 26.

159 Tokat, "Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi", s. 129.

160 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 221.

161 Tokat, "Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi", s. 130.

162 Crane Brinton, "Enlightenment", The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 2, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 519. Aydınlanma'nın mahiyeti ve tarihi süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Brinton, "Enlightenment", The Encyclopedia of Philosophy, ss. 519-525.

163 Aliye Çınar, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 15.

kılavuzun insan tecrübesi ve akli olduğu vurguları Aydınlanmanın temel düşünceleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, bir ifadeye inanmak ancak ve ancak o ifade kanıtlanabildiğinde ya da insan akli tarafından mümkün hale getirildiğinde rasyoneldir. Nihai sonucu veren ise insan akli olmaktadır.¹⁶⁴

Batı düşüncesinde dinin ve dini inançların rasyonel değerine ve hatta dini kurumların meşruiyetine yönelik tartışmalar Aydınlanma felsefesiyle birlikte önemli bir ivme kazanır.¹⁶⁵ Deistik Tanrı anlayışının, Aydınlanma sonrası etkinliği ve belirleyiciliği ile diğer bütün tasavvurlardan daha çok öne çıktığı görülür.¹⁶⁶ Aydınlanma döneminin dini olarak adlandırılan deizmde insan aklının evrenselliğine yönelik epistemik bir ilgi söz konusudur. Deizm, kilisenin epistemik ve politik otoritesini reddederek ruhban sınıfına karşı çıkar.¹⁶⁷ Bu noktada Aydınlanma yazarlarının genelde geleneksel Hristiyanlığa ve kiliseye karşı düşmanlıkta birleşmiş oldukları söylenebilir.¹⁶⁸ Aydınlanma döneminde kilise öğretilerini eleştirenler, akıl dinini savunarak deizmi yaymıştır.¹⁶⁹ Sonuç olarak modern dönemde kilisenin gücünü ve etkisini kaybetmesiyle birlikte de geniş kitlelerin hayatlarında dine referanslar belirgin şekilde azalmıştır.¹⁷⁰

2. DEİZMİN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİN OLAN FAKTÖRLER

Deizmin, düşünce tarihinde ortaya çıkması diğer felsefî veya dinî yaklaşımlarda da söz konusu olduğu gibi belli bir süreci gerek-

164 Kemal Batak, *Tanrı'yı Bilmek Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, ss. 20-21.

165 Mehmet Sait Reçber, "Din Felsefesi", *Din Felsefesi El Kitabı*, Ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 16.

166 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 73.

167 Merold Westphal, "The Emergence of Modern Philosophy of Religion", *A Companion to Philosophy of Religion*, Ed. Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing, United Kingdom 2010, s. 134.

168 Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Emre Arslan, Doruk Yayınları, Ankara 1999, s. 51.

169 Murtaza Koraëlçi, "Deizm- Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları", *Felsefe Dünyası*, Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara 2018, s. 8.

170 Caner Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, Destek Yayınları, İstanbul 2017, s. 16.

li kılmaktadır. Rönesans'ın duygu ve düşüncede köklü değişiklikler getirmesi sonucunda dini nasların temeli ya da kaynağı akılda aranmaya başlanmıştır. Böylelikle Rönesans'taki deist anlayış vahiy kaynaklı dinlerden ayrı olarak insanın yaratılışında bulunan bir dini temellendirme gayretine gitmiştir. Bu anlayışın köklerini ilk çağın stoa felsefesinde görmek mümkündür. Stoa felsefesine göre de din Tanrı'dan gelen vahiyle kaim olmayıp aklın bir ürünüdür.¹⁷¹

XVII. yüzyıldan itibaren pozitif bilimlerdeki gelişmelere bağlı olarak Descartes, Leibniz ve Newton gibi düşünürlerle birlikte, evrenin doğaüstü ve mistik inançlara ihtiyaç duymadan tamamen akıl ile izah edileceği düşünülmüştür. Bu bağlamda, Tanrı'nın doğası ve âlemle olan ilişkisinin âlemdeki varlıklarda doğrudan gözlemlenebileceği, dini inançlara rasyonel açıklamalar geliştirilebileceği öne sürülmüştür.¹⁷² Deizmin doğuşunda ayrıca empirik bilimlerin yükselişi, astronomi ve coğrafya alanındaki keşiflerin yarattığı yeni bakış açısı, Descartes'ın felsefi kuşkusu ve rasyonel yöntemi, Bacon ve onu takip edenlerin emprisizmi ve on yedinci yüzyılda yaşanan politik değişimler de ciddi anlamda etkili olmuştur.¹⁷³ Bu noktada Batı dünyasında, empirik temelli doğa bilimlerinin ve bilimsel keşiflerin katkı verdiği yeni bir bakış açısıyla beraber Hristiyanlık özelinde, dinin kurumsal ve doktriner boyutlarının sorgulanmaya başlandığı bir sürecin yaşandığı görülür.¹⁷⁴ Deistik düşüncelerin gelişiminde, akla ve bilime duyulan güvene ek olarak, dini çatışmalar, akılla imanı uzlaştırma çabalarında karşılaşılan ve aşılması çok zor görünen güçlükler de etkili olmuştur.¹⁷⁵

Deistik Tanrı anlayışının ortaya çıkıp gelişmesinde, bilhassa din-felsefe ve din-bilim arasında Ortaçağ'dan beri sürüp gelen çoğu olumsuz ilişkilerin etkili olduğu bir gerçektir. Buna, Yeniçağ'da Descartes'in, dolayısıyla Kartezyen ekolün güçlü rasyo-

171 İsmail Kılıçoğlu, "Deizm", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul 1990, ss. 311-312.

172 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 70.

173 Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005, s. 440.

174 Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 8, 2018, s. 19.

175 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 79.

nalizmini ve doğa bilimlerinin giderek öne çıkmasıyla deneyciliğin etkisini de katmak gerekir. Bu durum, evreni bir kere yaratıp insana terkeden Tanrı anlayışını doğal olarak ortaya çıkarmıştır. Bu tür bir ulûhiyet anlayışının rasyonalizme ve bilimsel araştırmalara uygun düştüğü bir gerçektir. Özellikle Hristiyan düşünce dünyasında mucizeler ve kerametler biçiminde ortaya çıkan her an Tanrı'nın müdahalelerine maruz kalan esrarlı ve ilkesiz bir âlem anlayışı, gerçekten de bilimin önünde bir engel oluşturmaktaydı. Bu bağlamda deizm, dine ve kutsallığa dayandırılan sosyal, siyasi, ekonomik, hukuki, fikri vb. istismarları eleştirip önleme noktasında yararlı da olmuştur.¹⁷⁶

Deistler, kurtarıcı olan bilginin akla ve sağduyuya yaslanan bilgi olduğunu öne sürer. Bunların kolektif kullanımı, bizi Tanrı'nın varlığına götüreceği için Tanrı'nın varlığının bilgisine ulaşmada 'kurnaz araçlara/kilise mensuplarına' gerek yoktur. Kurnaz araçlar olarak nitelendirilen art niyetli kişiler önce insanları Tanrı korkusuyla tanıştırp, sonra da bu korkudan kurtarmak için insanları kendilerine köle yapanlardır. Bu bağlamda XVII. ve XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde kendilerine özgür-düşünürler adını veren kişiler, sivil halkı kontrol etmek için üretildiğini düşündükleri ve çoğu "masal"dan oluşan kutsal metin anlatılarının kendilerini deistik doğal dine doğru iten en büyük etken olduğunu iddia ederler. Onlara göre insanların kurtuluşunu doğal ve rasyonel olan yasal dünya içinde aramak gerekir. Deizm insan söz konusu olduğunda dikte ve empoze etme yerine ikna dilinin tercih edilmesini ister. Bu yüzden de dışarıdan bazı gerçeklerin önerilmesine de karşı çıkarak din, mezhep gibi kurumsal yapıları bağımsız düşüncenin önündeki en büyük engeller olarak görür. Kısaca deizm, insanın ikna ile değil de ödül ve ceza ile yönlendirildiği bir sistem olarak algılanan dine karşı çıkar.¹⁷⁷

Deistlerin, Tanrı'nın müdahale etmediği bir evren tasavvuru

176 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 222.

177 Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", ss. 8-9.

geliştirmelerinin tarihsel olarak açıklanabilecek nedenleri vardır. Hatta deistlerin, bunu yapmak durumunda kaldıklarını söylemek mümkündür. Çünkü Tanrı'nın müdahalesi felsefi olarak kabul edildiği zaman bu müdahale pratik olarak ancak kilise aracılığıyla mümkün olur. Kilise müdahalesi ise kaçınılmaz olarak kilisenin dini, siyasal, toplumsal gücünü ve etkinliğini pekiştirir. Deistlerin, böyle bir durumu kabul etmeleri mümkün değildir.¹⁷⁸ Bu değerlendirmeler ışığında deizmin gerek tarihsel süreci, gerekse geleneksel dinler ile ters düştüğü temel konular göz önünde bulundurulduğu zaman, onun daha ziyade bir akıl-inanç çatışmasının ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir.¹⁷⁹

Deist düşüncülerin tamamının, müşterek bir şekilde vahiy ve dinin temel amacı olan ahlaki ve faziletli bir yaşamın, vahiy ve peygamber olmadan akıl melekesi ile elde edilebileceğini kabul ettikleri görülür. Onlar, vahyin yardımına gerek olmadan, hem Tanrı'ya hem de O'nun yaratmış olduğu diğer varlıklara karşı görev ve sorumluluklarımızı kavrayarak, ahlaki bir yaşam sürebileceğimizi savunmuşlardır.¹⁸⁰ Bu bağlamda deistlerin, ahlaki rasyonalizm taraftarı oldukları görülür. Onlara göre ahlaki doğrular aklen keşfedilebilir ve şeyler arasındaki ilişkilerin zorunlu mu mümkün mü olduğu da yine aklın keşif alanı içinde yer alır. Ahlaki doğrular, akıl doğruları olup akıl doğal dinde içerilen birçok hakikati tek başına keşfedebilme kabiliyetine sahiptir. Bu yüzden insanlar tarafından kavranamayacak olan giz ve sırların, bir din içinde olması düşünülemez. Deizme göre akıl, doğadaki/evrendeki kanun ve tasarımı kişisel gözlemleriyle keşfetme, onaylama ve ebedileştirme kudretine sahiptir. Deistler, aklın verili bir metni değil doğal olanı anlama, açıklama ve yorumlamaya kodlandığı inancına sahiptir. Onlar, dinlerin bu doğal akışı bozduklarını iddia ederler. Bütün bu hususlar göz önüne alındığında deistler, ancak deizm içerisinde

178 Köktaş, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", s. 152.

179 Ergin Ögçem, *Ateizmden Deizme* Antony Flew, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 110.

180 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 71.

aklın ve mantığın gerçek anlamıyla yüceltildiğini iddia ederler.¹⁸¹

Din adına yapılan zulümler, Hristiyanlığın tahrif edilmiş olması ve Hristiyanlığın hurafelere boğulması Avrupalı düşünürleri, tabii din fikrine sevk eden temel sebeplerdendir. Bu tür bozulmalar bazı düşünürleri, 16. asırdan itibaren dine karşı şiddetli tavır almaya yöneltmiştir. Vicdanlardaki din ihtiyacını, toplumdaki ahenk ve düzeni, insanlığın saadetini sağlamak için yeni bir din kurmaya yönelen deistler, insan tabiatına ve akla uygun bir tabîî din kurmaya yönelmiştir.¹⁸² Bu noktada deistlerin, özelde Katolikliğe genelde de farklı dinlerin varlığına bir tepki olarak ortaya çıktığını ve bir protesto içerdiğini göz ardı etmemek gerekir.¹⁸³ Bu bağlamda deizm, yukarıda da belirtildiği üzere Hristiyanlığın sahip olduğu Tanrı, vahiy ve peygamber anlayışları başta olmak üzere geleneksel inanç ve kabullere karşı akılcı yaklaşımlar getirip buradan hareketle Hristiyanlığı akılcı temellere oturtmayı gaye edinen bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Deizmde, başta kilise ve mensuplarının otoriteleri olmak üzere siyasî alan da dâhil tüm alanlardaki otoritelere karşı tepkisel bir yaklaşım söz konusudur. Deistlere göre din duygusu insanda doğal olarak mevcuttur. Onlar insanın, dışsal bir vahyin yardımı olmaksızın hem Tanrı'ya hem de Tanrı'nın yaratmış olduğu diğer varlıklara karşı görev ve sorumluluklarını kavrayarak ahlâkî bir yaşam sürebileceğini iddia eder. Deizmde genellikle vahyin imkânından ziyade gerekliliği reddedilmiştir. Âlemin sahip olduğu tüm mükemmelliklerin yaratılışın ilk aşamasında en güzel şekilde oluşturulduğu inancında olan deistlere göre, âlem Tanrı'nın müdahalesine gerek duymayacak şekilde tasarlanmıştır. Onlara göre müdahaleye duyulacak olası bir ihtiyaç, Tanrı'nın âlemi yeteri kadar mükemmel yaratmadığı anlamına gelecektir. Deizmde aynı şekilde akıl melekesine sahip insanın doğası itibarıyla yeterli bir yaratılışa sahip olduğu kabülünden hareketle geleneksel dinler tarafından inanç konusu edi-

181 Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", s. 9.

182 Korlaelçi, "Deizm- Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları", s. 12.

183 Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", s. 8.

nilen peygamberlik, vahiy, mucize gibi hususların varlığını inkâr eden bir tavır benimsenmiştir.¹⁸⁴

Astronomi alanında yapılan çalışmalar da deizmin ortaya çıkmasında önemli bir role sahiptir. Kopernik devrimi, insanın evreni kavrayışında ve onunla olan ilişkisinde bir dönüm noktası olmuştur. Kopernik 1543 yılında, daha önceleri Dünya'ya atfedilmiş olan çoğu astronomik işlevi güneşe aktarır. Dünya, daha önce, astronomi bilginlerinin yıldızların ve gezegenlerin dönüşlerini hesaplamada temel aldıkları durağan bir merkez sayılmıştı. Bir yüzyıl sonraysa Güneş, en azından astronomide, gezegen devrimlerinin merkezi olma anlamında, Dünya'nın yerini almış ve Dünya dolanan bir dizi gezegenden biri durumuna gelerek, eşsiz astronomik konumunu kaybetmiştir.¹⁸⁵ Hristiyanlık, anthropocentric (insan merkezli/insanı evrenin merkezi kabul eden) bir doktrine sahip olup Hristiyanlıkta insanın merkezi bir rolü vardır. Bununla birlikte modern astronomi bize içinde yaşadığımız gezegenin yukarıda da değinildiği üzere kâinat içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmadığını, Dünya'nın Güneş'in etrafında döndüğünü, uçsuz bucaksız kâinatta bizim gezegenimizin çok ufak bir yer kapladığını göstermiştir. Bu bağlamda dünyada yaşayan milyonlarca kişiden biri olan insan kendisini değersiz ve önemsiz hissedebilir.¹⁸⁶ Kopernik'in gezegenler kuramı ve ona eşlik eden Güneş merkezli evren düşüncesi, insanın evren ve Tanrı'yla ilişkisini ciddi anlamda etkilemiştir. Yeryüzündeki yurtlarının, yalnızca sonsuz sayıdaki yıldızlardan birinin çevresinde körce dolanan bir gezegen olduğuna inanan insanlar, kozmik düzendeki yerlerini, dünyayı, eşsiz ve Tanrı'nın yaratmasının odak noktası olarak görmüş olan öncül-

184 Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, ss. 9-10.

185 Thomas S. Kuhn, *The Copernican Revolution Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, Harvard University Press, Cambridge 1995, s. 1. ; Thomas S. Kuhn, *Kopernik Devrimi Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, Çev. Halil Turan-Dursun Bayrak-Sinan Kadir Çelik, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 27-28.

186 J. J. C. Smart, "Religion and Science", *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 7, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 159. Din ve bilim arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında daha geniş bilgi için bakınız. Smart, "Religion and Science", *The Encyclopedia of Philosophy*, ss. 158-163.

lerinden tümüyle farklı bir biçimde değerlendirmişlerdir. Bu nedenle, Kopernik Devrimi, Batı insanının değerleri algılayışındaki dönüşümün önemli bir parçasıdır.¹⁸⁷

Sonuç olarak deizmin ortaya çıkışının tarihsel arka planında, deizmi tetikleyen temel unsurlar ve teolojik nedenler çok etkili olmuştur. Tarihsel arka planda deizmi tetikleyen temel unsurlar şunlardır:

- 1-Felsefi düşüncelerin deizm üzerindeki etkisi,
- 2-Kilise'nin Ortaçağ'daki skolastik düşünce yapısı,
- 3-Skolastik düşünceden bağımsızlaşma arayışları,
- 4-Rönesans düşüncesi,
- 5-Reform ile yükselen dini ihtilaf ve arayışlar,
- 6-Luther'in kiliseye olan tepkisi ve Protestanlığın ortaya çıkışı,
- 7-Protestanlığın sonuçları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni dinsel yaklaşımlar,
- 8-Dini ve siyasi savaşlar,
- 9-Doğal dine dayalı siyaset anlayışı,
- 10-Büyük coğrafi keşiflerin dinsel yaklaşımlar üzerindeki etkileri,
- 11-Bilimsel gelişmelerin dinsel yaklaşımlara etkileri,
- 12-Ortaçağ'a hâkim evren anlayışı ve Rönesans ile birlikte ortaya çıkan değişim,
- 13-Evrenin bir makine olarak tasavvur edilmesi,
- 14-Doğadan hareketle yaratıcıya ulaşma yolu (doğal teoloji).

Deizmin ortaya çıkışında etkili olan teolojik nedenler (deizmin özelde Hristiyanlığa yönelttiği teolojik itirazlar) ise şunlardır:

- 1-Teslis inancı ve Hz. İsa'nın kişiliği meselesi,
- 2-Tanrı ve peygamber tasavvuru,

187 Kuhn, *The Copernican Revolution Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, s. 2. ; Kuhn, *Kopernik Devrimi Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, s. 29.

- 3-Kutsal kitaba karşı duyulan güvensizlik,
- 4-Vahyin ve doğal dinin bozulması,
- 5-Asli günah inancı,
- 6-Kilise ve din adamlarının baskı ve uygulamaları,
- 7-Tanrı ile insan arasına aracılar sokulması,
- 8-Papalık kurumu ve kilisenin yanılmaz kabul edilen dini otoritesi,
- 9-Farklı görüşlerdeki kişilerin aforoz edilmesi,
- 10-Rönesans ve reform süreci,
- 11-Luther'in Katolik Kilisesi'ne başkaldırması,
- 12-Aydınlanma düşüncesiyle birlikte aklın gücüne duyulan aşırı güven,
- 13-Kurtuluşun yalnız Hristiyanlıkta olduğu inancı,
- 14-Akıl-vahiy ilişkisinde yaşanan gerginlikler,
- 15-Dinin sadece iman meselesi kılınması ve aklın saf dışı bırakılması,
- 16-Din-bilim çatışması,
- 17-Hristiyanlığın gizemli yapısı,
- 18-Tertülyanus'da öne çıkan "Saçma olduğu için inanıyorum" anlayışı.¹⁸⁸

Yukarıda değinilen nedenlerin de doğal bir sonucu olarak, farklı dini yaklaşımlar ve kabuller ortaya çıkarak geleneksel dine bakış açısını zayıflatmış böylelikle bireysel dindarlık ortaya çıkmıştır. Bu da vahiy ve peygamberin rehberliğine ihtiyaç duyulmaksızın akıl ve tecrübe vasıtasıyla hakikate ulaşılabileceği anlayışına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda doğa bilimlerindeki izahların, Hristiyan dogmalarının aksini ortaya koyması ve daha makul açıklamaların yapılması, aklın rol ve işlevinin daha da güçlenmesine, dini inançlara karşı şüphelerin oluşmasına neden olmuştur.¹⁸⁹

188 Emre Dorman, "*Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi*", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, ss. 221-222.

189 Az, "*Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları*", s. 69.

3. DEİZMİN DÜNYA VE ÜLKEMİZDE ÖNE ÇIKMASININ FELSEFÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dünyanın değişim ve dönüşümüne ayak uyduramayan Batı'daki kilise ve din adamlarının yanlış tutumu, Batı toplumunu doğal bir din arayışına sürüklemiştir. Bu bağlamda fıtratın insana sunduğu ulûhiyet inancı ile Hristiyan din adamlarının öngördüğü dini inancın birbiri ile çeliştiğini fark eden Batı toplumu, adeta bilimin önünde aşılmaz bir engel gibi duran semavi din doktrininden kurtulmanın çabası içine girmiştir. Tahrif olmuş bir kitap, uydurulmuş bir din ve asıl vahiy ürünü olan bilgilerle hiç ilgisi bulunmayan dini ritüeller, kiliseler arasında dahi büyük tartışmalar yaratmıştır.¹⁹⁰ Görüldüğü üzere deizm, kökeni itibarıyla Hristiyanlık içindeki bir tartışma ve ayrışma olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹¹ Buradan hareketle deistlerin, Hristiyanlığın anlaşılması güç olan Tanrı inancına karşı, geleneksel öğreti ve vahiyden bağımsız bir Tanrı tasavvuruna sahip olduklarını söylemek mümkündür.¹⁹²

Batı düşüncesinde, deist düşüncenin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan teolojik ve metafizik problemlerin, dogmaların, reformist hareketlerin, mezhep çekişmelerinin ve kilise gibi kurumların varlığının bir benzeri Müslüman toplumlarda bulunmadığı için deizm, İslam düşüncesinde sınırlı oranda etkili olmuştur.¹⁹³ Bununla birlikte deizmin tarihi sürecini konu edindiğimiz başlıkta detaylı bir şekilde izah etmeye çalıştığımız Zekeriya Razi'nin akıl, vahiy nübüvvet ve ahirete yönelik görüşlerinin ciddi anlamda deizmi akla getirdiğini unutmamak gerekir.

Doğuşu itibarıyla deizm, bizim mahallenin çocuğu olmayıp o tevhit dininin bozulmuş olduğu başka kültürlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte başka mahallenin çocuğu

190 İbrahim Halil Erdoğan, "Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 57, 2018, s. 791.

191 Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", s. 217.

192 Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, s. 9.

193 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 72.

olan bu eğilimin, sınırların kalktığı dünyada bizlerin mahallesine taşınmasının kolaylaştığını da göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda deizmin, artık bizim dinsel sorun alanımız içerisinde yerini almış olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹⁴ Buradan hareketle son zamanlarda medya dünyamızdan haberlere bakıldığında bir Tanrı tasavvuru olan deizmin genç zihinleri yeterince meşgul ettiği dikkat çekmektedir.¹⁹⁵

Deizmi besleyen en temel sorunun, ilahî vahiyle bildirilen hak dinin içerdiği üstün hakikatler değil, dindarların ortaya koyduğu tutarsız itikatlar ve fasit ameller olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bundan dolayı din ve teoloji ayırımına dikkat etmek çok önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁶ Teoloji, insanî ve beşerî bir etkinlik olup dinin yorumu ve bir anlaşılma biçimi olarak, vahye ve nassa atıfla kendini kurar ve meşrulaştırır. Ancak doğası gereği beşerîdir. Teoloji din olmamakla birlikte zamanla dinin yerine ikame olur. İnsanla dinin arasına girerek fiilen dinin yerine geçer. Böylelikle insanlar dine teoloji içinden bakmaya başlarlar. Teoloji, araya girmesiyle birlikte bilinç dönüşür, yorum metnin yerini alır. Vahiy, inancımıza göre ilâhî koruma altındadır ve doğrudan Allah'tan gelir. Ancak teolojinin ne böylesi bir masumiyeti ne de garantisi vardır. Bir içtihad ürünü olan teolojinin de sorgulanması ve gözden geçirilmesi gerekir. İnsanın dinsel hakikate yakın durabilmek için teolojiyi, eleştiri süzgecinden geçirmesi gerekir. Teoloji eleştiri dışı bırakıldığı zaman onun kutsallaşmasının ve dinin yerine ikame olmasının önüne geçilmesi imkânsızlaşır.¹⁹⁷

Ülkemizde deist olduğunu ifade eden gençler başta olmak üzere insanlar, din adına uydurulan şeylerin dinin kendisinin önüne

194 Namık Kemal Okumuş, “Yetersiz Bakiye: Deizm’in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kiyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 177.

195 Yasa, *Varoluşsal İnanç Sorunları*, s. 77.

196 Vezir Harman, “*Kelâm İliminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru*”, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2017, s. 36.

197 Mehmet Evkuran, “*Eş’arî Kelâm Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine – Deizm Bağlamında Bir Tartışma*”, Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri içinde, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 38.

geçmiş olmasından dolayı dine karşı tepki duymaktadır. Maalesef insanların bir kısmının bazen etrafından duyması bazen internetten görmesi ya da aldığı bir felsefe dersinde dikkatini çekmesiyle birlikte “deizm eşittir dinin reddedilmesi ise ben deistim” şeklinde bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Aslında çoğu kişi deizm nedir, ne değildir, ne oranda kendi içinde tutarlıdır ya da tarihte deist oldukları kabul edilen kişilerin geleneksel dinlere yönelttikleri itirazları İslam açısından ne kadar geçerlidir gibi sorulara cevap arama noktasında ciddi bir araştırma faaliyetinin içerisinde olmadıkları rahatlıkla ifade edilebilir. Kendisini deist olarak ifade eden gençlerin tamamına yakını geleneksel din anlayışına ve bu anlayışın insan aklı ve yaratılışına uyumlu olmayan iddialarına tepki olarak deist olmuşlardır. Birçoğunun bu konularda çok yüzeysel denecek seviyede bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Bugün yaygın olarak anlaşılan ve yaşanmaya çalışılan din anlayışına bakıldığında, dini insan aklına ve yaratılışına uygun bir sistem olarak değerlendirmek çok zordur. Bu zorluk içinde ve gerçek İslam hakkındaki bilgisizlikten kaynaklı ortamda, gençlerin deizme yönelmelerini anlamak hiç de zor bir durum değildir.¹⁹⁸ Doğru ve sağlıklı bir din eğitimi aldıklarında gençlerimizin deizm diye bir sorunlarının olmayacağını söylemek mümkündür.

Ülkemizde çoğunluk Müslüman olduğunu ifade etse de Allah’a ve dine inanan ancak Allah’ı ve dinî kaideleri, hayatında belirleyici kılmayan ve sayıları azımsanmayacak derecede fazla olan bir kesimin var olduğu gerçeği dikkate alınmalıdır. Pasif deistler olarak adlandırılabilir bu kişilerin sayısı maalesef her geçen gün daha da artmaktadır. Dolayısıyla bu noktadaki sorunun sadece kendisini deist olarak ifade eden kişiler ile sınırlı olmadığını bilmek gerekir. Yukarıda da belirtildiği üzere İslam’ı doğru anlayan ve yaşamaya gayret eden biri için deizmin geleneksel dinlere yönelik itirazlarının kayda değer bir geçerliliği yoktur. Bununla birlikte İslam’ın yanlış anlaşılması ve uygulanmasının gençleri de-

198 Emre Dorman, “Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri”, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos, Sayı: 320, Ankara 2017, ss. 15-16.

izme sürükleyeceği gerçeğini de yok saymamak gerekir.¹⁹⁹ Buradan hareketle nesiller arasında hızla gelişme gösteren bu eğilimin önü alınamadığı takdirde, belli bir zaman sonra Batıda olduğu gibi dinlerinin cevaplarını umursamayan bir neslin ortaya çıkacağı söylenebilir. Gerekli önlemlerin alınmaması durumunda ise vahyin çağrısına kulak asmayan ve hakikate kulak tıkayan umursamaz, hodbin ve zevkperest bir neslin varlığıyla karşı karşıya kalma riskimiz artacaktır.²⁰⁰

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hristiyanlığın deizm gibi bir probleminin olması kendi içinde anlaşılabilir bir durum olarak görülebilir ancak İslam inancı açısından deizm gibi bir problem söz konusu olmamalıdır. İslam'daki deizm probleminin dinin kendisinden değil, ağırlıklı olarak din adına uydurulan kabullerden ve bazı Müslümanların yanlış uygulamalarından kaynaklandığı görülmektedir.²⁰¹ Bu bağlamda deizmin Müslümanlar üzerinde etkili olmasının en önemli nedenlerinin başında İslam'ın doğru bilinmemesi ve özüne uygun şekilde anlaşılması gibi hususların geldiğini söylemek mümkündür.²⁰²

4. DEİZMİN ÖNE ÇIKMASINA NEDEN OLAN FAKTÖRLER

Deizmin, hem dünya hem de ülkemizde öne çıkmasını tek bir nedene bağlamak mümkün değildir. Bu bağlamda insanların deist bir tutum sergilemelerine neden olan hususların neler olduğunun belirlenmesi çok önemlidir. Bu başlık altında günümüz toplumunda deizmin etkin hale gelmesine neden olan faktörlere değinilecektir.

4.1. Dünyevileşme

Modern insanın giderek yeryüzünde yalnızlaştığını, kutsal olanla bağlarının zayıfladığını böylelikle değerler dünyasında ciddi sarsılmalar yaşadığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Modern şartlar

199 Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri", s. 14.

200 Okumuş, *Sağlam Kulpa Tutunamayanlar*, s. 206.

201 Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri", s. 15.

202 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 222.

altında insanın değersizleşmesi ve insana olan güvenin büyük oranda sarsılması, topyekûn, hayatın değeri ve anlamına dair şüphelere neden olmuştur. Bilim, teknoloji, şehirleşme, değerlerin dejenerasyonu, tüketim, aşırı bireycilik, adaletsiz yönetim, bütün ilişkilerin pragmatist anlayışla belirleniyor olması gibi olumsuz durumlar insanların yaşam tarzlarını derinden etkilemiş ve değiştirmiştir.²⁰³

Batılı ruh ve kültür, teknolojik aygıtlar, bilimsel buluşlar, medya, bilimsel ve felsefi eserler, globalleşme vs. yoluyla iliklerimize kadar işlemiş durumdadır. Bu yüzden giderek daha fazla rasyonelleşiyor, daha fazla pragmatistleşiyor, daha fazla kapitalistleşiyor ve maalesef birçoğumuz bize özgü saflığı ve ruhu kaybettiğimize üzülererek şahitlik ediyoruz. Rasyonelleştikçe bizi biz yapan duygu, her geçen gün daha da zayıflıyor.²⁰⁴ Dürüstlüğü, ahlakın, dinin ve diğer değerlerin her geçen gün daha da araçsallaştırıldığı bir dünyada, artık hayatı anlamlı kılan değerlerin buharlaşması ve anlamsızlığın daha derinleşmesi söz konusu olmuştur.²⁰⁵

İnsanların ölüm tecrübesiyle asla karşı karşıya gelmeyecekmişçesine dünyaya bağlanmış olmaları onların, ahiret hayatına yönelik algılarını çok ciddi anlamda zedelemektedir. Bunun sonucunda da insanlar dini unsurları hayatlarından neredeyse tamamen çıkarmaktadır. Böylece başta gençler olmak üzere birçok insanın deist bir tutumu benimseme eğiliminde oldukları görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim, insanların ahiret hayatına vermeleri gereken önemle ilgili olarak şu vurguyu yapar: "Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hala akıllanmayacak mısınız?"²⁰⁶

Bununla birlikte İslam dininin hem dünya hem de ahiret hayatını değerli gördüğü, inananlardan dünyada gerekli çaba ve gayreti göstermek suretiyle her şeyi en iyi şekilde yapmalarını istediği gerçeğini de unutmamak gerekir.

203 Latif Tokat, *Anlam Sorunu*, Elis Yayınları, Ankara 2017, s. 76.

204 Abdullatif Tüzer, "Mehmet S. Aydın'ın Hayali: Aşırı Rasyonel Din Felsefesi Tavrının Eleştirisi", *Beytul-hikme An International Journal of Philosophy* Volume: 6 Issue: 2, 2016, s. 283.

205 Tokat, *Anlam Sorunu*, ss. 76-77.

206 *En'âm Sûresi*, 6/32.

4.2. Doğüstü Vahye Karşı Olma

Modern batı düşüncesinde iki vahiy anlayışı vardır. Bunların ilki Tanrı'nın belirli hakikatleri önerme formunda bildirmesi şeklinde anlaşılan önerme merkezli modeldir. İkincisi ise Tanrı'nın belirli nitelikteki olaylarda kendisini açığa vurması şeklinde anlaşılan kişi merkezli modeldir.²⁰⁷ Tabiatüstü bir vahiy anlayışını kabul etmeyen deistler, tabii vahyi kabul ederler. Deistlere göre tabiatın ışığı, herkese Tanrı'nın varlığını ve onlara görevlerinin neler olduğunu göstermektedir. Bu yüzden onlara göre Kutsal Kitap'a veya başka bir yere müracaat etmeye ihtiyaç yoktur. Tabii vahiy yeterli olduğu için, tabiatüstü vahiy zorunlu değildir.²⁰⁸

Deizm, zihnin kendi doğal gücü ile tanrısal gerçeğe erebileceğini, bu gerçeğin ise salt inanca dayanan vahyedilmiş bir doğru olmadığını ve Tanrı'nın, sadece varlık bakımından değil, etkinlik bakımından da doğanın üstünde ve dışında olduğunu iddia eder. Bu noktada inayeti ve manevi sıfatları bulunmayan ve sadece akıl ile idrak edilebilen aşkın bir Tanrı anlayışı ve onun bir sonucu olan "Doğal Din" anlayışı, belli seviyedeki zihinlere hitap edebilmekte, belkide bir filozoflar grubunun sadece metafizik yorumu olarak kalabilmektedir.²⁰⁹ Aşkınlık, her ne kadar Tanrı'nın insanlarla neden kişisel ilişki kurmadığını izah etmeye çalışsa da bunun ciddi bir bedeli olmaktadır. Zira söz konusu Tanrı kutsal kitaplarda anlatılan, insanlarla ilgilenen zat bir Tanrı olmaktan uzaklaşmaktadır. Tanrı'nın aşkın bir varlık olduğu ve sonradan yaratılan varlıklardan ontolojik olarak farklı olduğu Kur'an tarafından da net bir şekilde ifade edilmektedir. Lakin Tanrı'nın aşkınlığı, O'nun insanlarla ilişkisine bir engel olarak ileri sürülmemektedir. Bu bağlamda Kur'an'da Tanrı'nın insana şah damarından daha yakın olduğu bildirilmektedir.²¹⁰

207 Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 169.

208 Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, s. 22.

209 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, ss. 221-223.

210 Yaşar Türken, *İlahî Gizlilik*, Elis Yayınları, Ankara 2018, s. 42.

Tanrı'ya iman etmek, varlığı ifade eden önermenin yanında, O'nun niteliklerini ve diğer varlıklarla ilişkilerini anlatan hükümlerin doğru olduğunu da tam bir teslimiyetle kabul etmeyi beraberinde getirmektedir. İlahi nitelikler ve Tanrı-evren ilişkisi ile ilgili konular aklın tek başına kavrayıp anlayabileceği konular olmadığı için onların doğru bir şekilde öğrenilmesi ve kabulü de Tanrı'nın insana gönderdiği vahyin doğruluğuna duyulan güvene bağlı olacaktır. Eğer iman Tanrı'nın varlığının yanında, O'nun niteliklerini ve diğer varlıklara yönelik etkilerini de kabul etmeyi içeriyorsa bu durumda, Tanrı'ya iman eden kişi sıradan bir varlığa değil, nitelikleri ve etkileriyle karşısında duran, sen diye yönelebildiği, dua ve niyazlarına karşılık veren bir varlığa inanıyor demektir. Böyle bir varlığa dayanıp güvenmek ise hiç şüphe yok ki sınırlı ve zayıf bir varlığa güvenip dayanmaktan farklı olacaktır. Çünkü kendisine iman edilen varlık, yalnız var olan değil, aynı zamanda sonsuzca güce sahip, her şeyi görüp gözeten, aldanmayan ve aldatmayan, sonsuzca adaletli bir varlıktır. Böyle bir varlığa duyulan güvenin, insanı kuşatan anlamsız bir yığın olarak görülebilecek evreni, bir nimetler topluluğuna dönüştürme imkânına sahip olduğu muhakkaktır.²¹¹

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse dinî iddialarla ilgili olarak aşkın kavramını, epistemolojik açıdan "akıl üstü", "bilinemez olan" yani "ne doğruluğu ne yanlışlığı hakkında kanıt getirilemez olan" şeklinde tanımlamak yerine 'doğrudan ya da dolaysızca duyu algılarıyla elde edilemeyen ancak dolaylı bir akıl yürütme ile doğruluğu hakkında kanıtlar ileri sürülebilen' şeklinde tanımlamak daha uygundur.²¹² Tanrı inancı ağırlıklı olarak vahye bağlı din tasavvurundan beslenip vahye bağlı dine göre şekillenmekte olduğu için Tanrı inancı tasavvuru güçlü bir din tasavvurunu gerektirmektedir. Bu bağlamda vahyin Tanrı'sına inancı zayıf olan biri çoğu zaman farkında olmadan deist olabilir.²¹³

211 Çetin, *İman ve İnkârın Felsefî Temelleri*, ss. 48-49.

212 Uslu, *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*, s. 195.

213 Yasa, *Varoluşsal İnanç Sorunları*, s. 78.

4.3. Din-Bilim İlişkisindeki Problemler

Hristiyanlığın teslis, enkarnasyon, aslî günah gibi temel mefhum ve doktrinlerinin çoğu zaman bilimin hücumuna uğradığı görülmektedir. Hristiyanlığın ulûhiyet anlayışının “esrarengiz” dolayısıyla da “öylece inanılması gereken bir dinî akide” olduğu söylenerek bu sayede Hristiyanlık, bilimin ve felsefenin eleştirisi ve incelemesinden uzak tutulmak istenmiştir. Bu durum Batı düşünce dünyasında iki farklı yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece din tarafında dar imancı (fideist) anlayışa kapı açılmış, bilim cephesinde ise katı pozitivist görüşler güç kazanmıştır. Kısacası daha işin başında sağlam bir din-ilim münasebetinin kurulması için şart olan zemin hazırlanamamıştır.²¹⁴

Hristiyanlıkta imanın bilgiden önce olduğu ve birbirlerini dışta tuttuğu, yani birinin bulunduğu yerde diğerinin bulunamayacağı iddia edilmiştir.²¹⁵ Bu yüzden din-bilim ilişkisi, Batı düşünce tarihi boyunca gerilimi en fazla hissedilen alanların başında gelir. Kaba bir tasvirle antik dönemde aklın, Ortaçağ’da kiliseyle temsil edilen dinin ve modern dönemde yeniden aklın baskın geldiğini söylemek mümkündür.²¹⁶ Ortaçağ dünyasında kilisenin; otorite olması, engizisyonların ortaya çıkışı, papalık, insanların yazgısı, ruhbanlık, masumluk, cennet ve cehennem konularında belirleyici rol üstlenmesi çok ciddi biçimde akıl-inanç çatışmasını, hatta inanç bilim karşıtlığını ortaya çıkarmıştır. Hristiyanlığın kendine özgü bu durumu tartışmalarda, eleştiri ve savunmalarda hep ön planda olmuştur. Ancak bünyesinde benzeri paradoksları ve dogmaları taşımayan başka bir dini yapının, örneğin İslamiyet’in, böyle bir kategoriye sokulması ve benzeri tartışmalara mahkûm edilmesi haksızlık olacaktır.²¹⁷

214 Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 273-274.

215 Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 100.

216 Mahsum Aytepe, “*Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi*”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 194.

217 Aydın Topaloğlu, “*Akıl ve İnanç*”, *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 45-46.

Hristiyanlık büyük oranda “mucizeler” dinidir. Bu bağlamda Hristiyanlıkta bilim-din çatışmasının, sürekli olarak mucizeler konusunu ön planda tuttuğu görülmektedir. Ayrıca Hristiyanlığın, Yahudiliğin; kutsal metinlerinde yer alan eski kozmolojik doktrinlerin tamamını bünyesine dâhil etmesi de ciddi bir problemdir. Çünkü temel Hristiyanlık akideleri, geniş ölçüde reddedilen bu doktrinlere dayanmaktadır.²¹⁸

Hristiyanlığın içeriğine, formuna, yani dogmasına ve kiliseye yönelik ilk eleştiri ve reddiyeler “Felsefenin Rönesansı” denilen IX. ve X. yüzyıllarda başlamıştır. Buradan hareketle Batıda din-felsefe, kilise-filozof, akıl-iman çatışması geleneğinin önce skolastik devir daha sonra artan bir hızla, Rönesans ve Aydınlanma devirlerinde devam ettiği söylenebilir.²¹⁹ Batı düşünce tarihindeki en gerilimli alanların başında gelen din-bilim ilişkisi, 17. ve 18. yüzyıllarda Aydınlanma düşüncesine paralel olarak deizmle bir çözüme kavuşmuş gibi görünse de bu din adına büyük tavizlerin verildiği ve bilimin önünü tamamen açan geçici bir çözüm olmuştur. Bu bağlamda temellerini Newton'cu bilim anlayışı ve Kartezyen felsefenin hazırladığı bilim paradigmasının; ilerlemeci, pozitivist, seküler yorumların da etkisiyle giderek her türlü dini olgunun reddine kadar varan bir niteliğe büründüğü görülmektedir.²²⁰

Zihniyet itibarıyla akıl-kalp, ruh-beden, fizik-metafizik, bilim-din vahdeti üstüne kurulu geleneksel toplumlarda her şeyin ölçüsü Tanrı ya da vahiyken moderniteyle birlikte her şeyin ölçüsünün akıl ve bilim olduğu görülür.²²¹ Bu bağlamda modern bilim anlayışının insanın bilgiye ulaşma çabasını duyuşal yetilerle sınırlandırarak, din başta olmak üzere onun manevî yönüne hitap eden alanları tasfiye edebileceği iddiasının sonucunda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu iddia, din ile bilim arasında bir-

218 Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 274-275.

219 Mehmet Bayraktar, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997, s. 21.

220 Aytepe, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, s. 212.

221 Asım Yapıcı, “Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi”, Dinin Kaderi Çağdaş Sorunların Kıskacında Din içinde, Ed. Abdüllatif Tüzer, Elis Yayınları, Ankara 2017, s. 125.

birini yok sayan bir gerilim oluşmasına neden olmuştur. Modern bilimin en temel iddiası olan mutlak gerçekliğe tek başına sahip olma düşüncesine ve buna ulaşmak için kullandığı “doğrulama” yöntemine ciddi eleştiriler getirilmektedir. Bugün geline nokta doğru lama kavramının tam olarak tanımlanamadığını ve tam bir doğru lamadan bahsedilemeyeceğini söyleyebiliriz.²²²

Bilimsel bilgiye aşırı önem atfetmek aslında onu, sorumluluk açısından taşıyamayacağı bir yükün altına sokmak demektir. Bilimin gözlemsel olguları açıklamadaki başarısına karşın gerçeğe ulaşmada tek başına yeterli olamayacağı zira evrenin anlam ve düzeni ile canlıların sergiledikleri ereksel davranış biçimleri gibi konuların, bir şekilde bilimsel açıklamanın dışında kalacağı açıktır.²²³ Bilimin kaynağını sadece akıl, deney ve duyu organlarından ibaret sayanlar, insanın ruh dünyasını tanıyamamışlardır. İnsan için aklın sahası dışında kalan konularda, ilahi mesaja yönelmekten başka çıkar yol görünmemektedir. Zira ruh-beden bütünlüğü içerisinde insanın her yönüyle kendini tanıması konusu, insan aklının sınırları dışındadır.²²⁴

Aklın sınırları bulunduğu, birtakım mantıki ilkeler ve yasalar çerçevesinde düşünce eylemini gerçekleştirdiği, bu nedenle fizik ötesi alana ait inanç dünyasına giremeyeceği, orada söz sahibi olamayacağı noktalar vardır. İnanç dünyasının aklın ötesinde oluşu, düşünceyle insanın erişemeyeceği ve sadece dini bilgiyle haberdar olabileceği durumlar söz konusudur. Bu durum, Tanrı’ya inansın ya da inanmasın neredeyse herkesin kabul ettiği ortak bir kanaattir. Özellikle bünyesinde gizemleri, paradoksları ve dogmaları barındıran Hristiyanlığın gelişinden itibaren yaşanan bu tartışmalar günümüzde de bütün hızıyla devam etmektedir. Bir konunun aklı aşması ile akıl dışı olmasının aynı şeyler olmadığını unutmamak

222 Fatih Topaloğlu, “Modern Bilim Üzerine Bir Eleştiri,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 36, 2011, s. 129.

223 Topaloğlu, “Modern Bilim Üzerine Bir Eleştiri”, s. 125.

224 İbrahim Coşkun, “Freud Ateizminin Dayandığı Psikolojik Teorilerin Tutarsızlığı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: II, 2006, s. 18.

gerekir. İnanç konusunun mahiyetinin, aklımızın ötesinde olması işin tabiatı gereğidir. Ancak bazı konuların fizik ötesi olması anlaşılır olsa da, fizik ötesi olmasının ötesinde paradoksal oluşu akıl-inanç çatışmasını gündeme getirmektedir. Bu noktada Hristiyanlığın baştan sona paradokslarla dolu olduğu, sırların ve mucizelerin büyük önem arz ettiği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle teslis, günah, düşüş, lanetlenmişlik, çarmıh, enkarnasyon (hulul), acı, kefare, ekmek-şarap ayini, vaftiz, kurtuluş, dogma vb. kavramlar akıl-inanç ilişkisinde ciddi kavgalara neden olmuştur.²²⁵

Neyi rasyonel olarak kabul ettiğiniz, sizin metafiziksel ve dinsel tutumunuza bağlıdır. Bu bağlamda insanın ne tür bir varlık olduğu konusundaki görüşleriniz, insanın neye inanmasının rasyonel ya da irrasyonel olacağına ilişkin görüşlerinizi tamamen ya da kısmen belirlemekle kalmaz aynı zamanda sizin inanç konusunda neyi doğal, normal ya da sağlıklı kabul ettiğinizi de tayin eder. Bu nedenle burada kimin rasyonel ya da irrasyonel olduğu sorununu, sadece epistemolojik mülahazaları dikkate almak suretiyle çözüme kavuşturmak mümkün değildir. Zira sorun öünde epistemolojik değil, ontolojik ve teolojik bir tartışmadır.²²⁶

Hakikati bilimle sınırlandırmanın bilimin emrettiği bir netice olmadığını, böyle bir yaklaşımın bir ideoloji olduğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda ünlü İngiliz bilgini Arthur Stanley Eddington, ilmî bilginin gösterdiğinin dışında hakikat kabul etmeyen safdil bilim adamını, gözleri iki inç-kare olan bir ağla denize açılan balıkçı gibi düşünerek balıkçı ve bilim adamı arasında benzerlik kurar. Ona göre balıkçı, ağının yakalayamadığı kadar küçük olan balıkların var olduğuna inanmadığı gibi bilim adamı da kendi metotlarıyla yakalayamadığı hakikatleri yok saymaktadır. Eddington, bilimin kendi ağıyla ulaşamadığı hakikatleri yok saymasını hataların en büyüğü olarak değerlendirir.²²⁷

225 Topaloğlu, "Akıl ve İnanç", ss. 43-45.

226 Alvin Plantinga, "Teizm, Ateizm ve Rasyonalite", Çev. Ferhat Akdemir, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 22, 2010, s. 291.

227 Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 279-283.

Kur'an ayetlerinin evreni incelemeye yoğun bir şekilde yöneltmesi, Müslümanların bilimle sıcak bir ilişki kurması için yeterli sebeptir. Diğer yandan bu evreni tanıma faaliyeti, tüm varlıkların oluş sebebi olan Yaratıcıyı tanımaya vesile olduğu için de teist inanca sahip olanlar için bir motivasyon kaynağı olabilmektedir.²²⁸ Bu noktada sürekli olarak akletmenin önemine vurgu yapan ve ilmi çalışmaları teşvik eden İslam dininin din-bilim ilişkisindeki olumlu tutumu çok değerlidir.

Sağlıklı bir bünyede din ile bilimin çatışmayacağı rahatlıkla ifade edilebilir. Çatışma olarak görülen şeylerin kaynağında din ve bilim insanların kendi doğrularını dayatmaları ve karşı tarafın tezlerini dinlememeleri vardır. Bütünüyle sübjektif tutum ve değerlendirmelerimizi, dinin değişmez hakikati hatta bilimin geldiği son nokta diye açıklamak, hem bilim insanına ve hem de din adamına yakışmayan bir tutumdur.²²⁹ Bu bağlamda insanın çeşitli tecrübeleri arasında gerçek bir ilişkinin var olduğu, bu ilişkinin de daima çift yönlü olarak gerçekleştiği böylelikle dinin bilime, bilimin de dine etki ettiği gerçeği göz ardı edilmemelidir.²³⁰

Sonuç olarak belirtmek gerekirse din-bilim ilişkisinin Batı düşünce tarihindeki süreciyle, İslam düşünce tarihindeki seyrinin ciddi manada farklılık arz ettiği unutmamalıdır. Batı'da Hristiyanlık dini sır, gizem ve mucize ağırlıklı bir mahiyete sahip olup temel Hristiyanlık akideleri bilimle çatışırken, İslam dini; inananlarını sürekli olarak ilim sahibi olmaya, aklını kullanmaya, düşünmeye, tefekkür etmeye ve hakikate ulaşmaya teşvik etmektedir.

4.4. Din Dilinin İkna Edici Olma Noktasında Etkisiz Kalması

Modern çağın insanına dini hususları izah eden kişiler, bu çağda değil de sanki geçmiş çağlarda yaşıyor gibidir. Maalesef bu kişilerin değindikleri konular, verdikleri örnekler ve anlatım biçimleri,

228 Caner Taslaman-Enis Doko, *Kuran ve Bilimsel Zihnin İnşası*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017, s. 94.

229 Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, ss. 63-67.

230 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 270.

bu çağın insanından ziyade yüzyıllar öncesinin itaatkâr insanına hitap eder niteliktedir. Bunun sonucunda ise akli kullanmanın ve hesap sorabilmenin baskın kişilik karakteri olduğu bu nesilde, kendisini tatmin etmeyen yanlış sunumlardan dolayı dine karşı kayıtsız ve ilgisiz bir tavır geliştirme tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca dinsel sunumun, bilimin kesin tespitlerine aykırı olması, din anlatımının daha ziyade hikâye, masal, efsane ve tevatür üzerinden yapılması gibi hususlar da insanların çoğunun, dine karşı soğuk bir tutum sergilemesine neden olmaktadır.²³¹ Bu yüzden dini konuların izahında, başta gençler olmak üzere günümüz toplumunda yaşayan insanların ilgisini çekecek olan dil ve anlatımın, etkin ve yetkin bir şekilde kullanılması ziyadesiyle önem arz etmektedir.

Din dilinin dışlayıcı ve siyah beyaz yapısının önemli bir sorun olduğunu iddia eden Namık Kemal Okumuş'a göre her günah işleyeni cehenneme sokan bu dil, hayata sadece sevap-günah, doğru-yanlış, hidayet-dalalet parantezinden bakmaktadır. Okumuş, ötekine karşı hoşgörüyü kaybetmiş, sert, sevimsiz, ben bilirimci bir dil tutturan din adamlarının bu nesille iletişim kurma imkânının olmadığını vurgular. Ona göre sevgi dilini unutan hocalarımız, nefret dili üzerinden din anlatmaktadır.²³² Bu iddiaların haklılık payı yüksek olmakla birlikte tamamen doğru olduğunu da söylemek mümkün değildir. Buradan hareketle sevgi dilini temele alarak başta gençlerimiz olmak üzere topluma faydalı olma gayretinde olan çok değerli din görevlilerinin olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

4.5. Akıl Faktörünün Dikkate Alınmaması

Dine olan inancın, özellikle de bir Tanrı'nın varlığına olan inancın makul ve mantıklı olup olmadığı meselesi düşünce tarihi boyunca daima zihinleri meşgul etmiştir. İnsan sadece inanan bir varlık olmayıp aynı zamanda bilen, sahip olduğu bilme yetileriyle

231 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", ss. 184-185.

232 Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, ss. 70-71.

kendisi ve diğer var olanlar hakkında şu veya bu ölçüde bilgiye ulaşabilen rasyonel bir varlıktır.²³³

Akıl hem dini, hem de din dışı alanda son derece hayati bir yere ve role sahiptir. O, genel için anlamlı, makul, bir arada yaşamayı mümkün hale getiren bir dünya inşa eder. Bu bağlamda kavramlar oluşturmaları, iletişim mucizesini göstermesi, hayatın her alanında gelişim ve ilerlemeyi mümkün kılması, ahlaki bir hayata imkân tanınmasıyla akıl vazgeçilmezdir. Buradan hareketle insanı, toplumları anlamayı, doğayı bilmeyi, kısaca anlamlı bir dünya oluşturmaya akla borçlu olduğumuzu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü aklın olmaması kaosla, karmaşayla, belirsizlik ve düzensizlikle, en önemlisi delilikle eş anlamlıdır. Akıl düzeyindeki gelişme ve ilerleme, duygu düzeyinde de gelişme ve ilerlemeyi tetikleyecektir. Akla karşı böyle bir yaklaşıma sahip olmanın Kur'an'ın onayını alacağı kesindir. Çünkü akletme, tefekkür, tedebbür (düşüncelik), tezekkür (hatırlamak), teemmül (derin düşünce) Kur'an'da en sık kullanılan kavramlardır. Kur'an, insanı kendi varlığı, insanlığın varoluşsal ve ahlaki durumu ve âlemin düzeni konusunda sürekli düşünmeye davet eder. İnsanı insan yapan şey aklı, düşünen nefsi ve bilincidir.²³⁴

Akıl, dinin ve sorumluluğun esasıdır. İnsanın din ve dünyası için önemli bir role sahiptir.²³⁵ Bu yüzden inanılmaya layık din, akli aşanları ihtiva ederken akılla çelişmemelidir. Akli aşmakla akılla çelişmek önemli ölçüde farklıdır. Örneğin uçağın motorunu ve uçağın nasıl uçtuğunu anlamayan biri için uçağın uçuşu “aklı aşkındır” ama uçağın uçmaması gerektiğini kimse gösteremeyeceği için burada “akılla çelişen” bir durum söz konusu değildir. Fakat üçle beşin toplamının on olduğu söylenirse bu “akılla çelişir” ve cevabın sekiz olduğu gösterilip çelişki ortaya konulabilir. Kısacası inanılmaya layık bir din, akli aşan cevapları ihtiva etmeli ve bu dinin verdiği cevaplar akılla çelişkili olmamalıdır.²³⁶

233 Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, Afşar Matbaası, Gümüşhane 2012, s. 36.

234 Abdüllatif Tüzer, *Hikmet, Hıçlık ve Otantiklik Murad-ı İlahi*, Artus Kitap, İstanbul 2007, ss. 27-28.

235 İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yazıları*, Elis Yayınları, Ankara 2016, s. 61.

236 Caner Taslaman, *Fitrat Delilleri*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 161-162.

Fideizm, dinin hakikatinin nihai olarak akıl ya da kanıttan ziyade imana dayandığını iddia eder.²³⁷ Ancak kişinin sorgulamadan ve hakikatini anlamadan kendi inançlarının başka bilinçleri etkilemesini isteme hakkı olmadığı gibi, bu durum, böyle bir isteğin muhatabı olacak modern çağın bireyi açısından da kabul edilebilir bir şey değildir.²³⁸ Zira akıl değerinin kabul etmeyeceği her Tanrı fikri, insanoğlu tarafından kabul edilemez olarak değerlendirilmektedir. Akıl fonksiyonlarını devre dışı bırakan ya da dikkate almayan bir Allah fikri, akıl sahibi kişilerin umursamadığı bir inanca dönüşme gibi ciddi bir problemle karşı karşıya kalmaktadır.²³⁹ Asıl soru aklın dinde herhangi bir yerinin olup olmadığı değil -bu sorunun cevabı net bir şekilde evettir- aklın dinde nasıl bir yerinin olduğu ve olması gerektiği sorusudur.²⁴⁰ Fideizmde olduğu gibi aklın veya rasyonel düşüncenin hiçbir fonksiyonu olmadan imana ulaşılabilceğini hatta aklın bu konuda değersiz ve bozucu olduğunu kabul etmek mümkün değildir.²⁴¹ Akıl iman gereğidir ve iman, aklın fiiliyata dökülmesidir. Bu manada akli yok eden bir iman, kendisini ve insanın insanlığını/ beşeriliğini de yok eder.²⁴²

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse her şeyin, akılcı deliller ileri sürmekten ibaret olduğunu sanmak ne kadar yanlışsa aklın, inanma ve inkâr sürecinde etkisi olduğu gerçeğini görmezden gelmek de o kadar yanlıştır. Zira insan sırf akıldan müteşekkil bir varlık değildir, insanın inanma ve inkâr sürecinde aklın yanında psikolojik faktörler gibi başka etkenler de önemli rol oynar. Akıl, insan yaratılışının (fıtratının) önemli bir parçasıdır. Aklın dindeki önemini anlamamak, hem yaratılışla çelişmek hem de akli kullanmaya

237 Richard H. Popkin, "Fideism", The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 3, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 201. Fideizmin mahiyeti ve başlıca fideist düşünürler hakkında geniş bilgi için bkz. Popkin, "Fideism", The Encyclopedia of Philosophy, ss. 201-202.

238 Tüzer, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım–*, s. 20.

239 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", s. 185.

240 Peterson, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, s. 54. ; Peterson, *Akl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, s. 51.

241 Abdullatif Tüzer, *Bir Varoluşçunun İman Savunusu-Pascal'da Fideizm ve Gazali Açısından Bir Değerlendirme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 33.

242 Paul Tillich, *Dynamics of Faith*, Harper Torchbooks, New York 1958, ss. 75-77. ; Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, Çev. Fahrullah Terkan-Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, ss. 78-79.

yönlendiren birçok Kur'an ayetini görmezden gelmek olur. Kur'an akli ilahlaştırmaz ama akli kullanmanın dine hizmet edeceğinin dersini birçok ayetiyle verir.²⁴³ Kısaca İslam dininin akla, düşünmeye ve tefekkür etmeye verdiği değerin gençlerimize sağlıklı bir şekilde aktarılmasının ne denli önemli olduğu unutulmamalıdır.

4.6. Özgürlükten Yoksun Olma Endişesi

Deizmi savunan kişiler, din denilince genel olarak insan özgürlüğünün askıya alındığı ya da ortadan kaldırıldığı bir olgudan bahsedildiği kanaatine sahiptir. Ne yazık ki, bu algıyı besleyen genellikle din karşıtları değil, insanlara dini konuları anlatan kişilerdir. Bu bağlamda dinleri 'yasakçı bekçi' haline getirmenin, din adına çok olumsuz bir durumu ortaya çıkardığı söylenebilir. 'Her işe karışan ve kişisel özgürlükleri ortadan kaldıran' bir Tanrı algısının da, dine karşı içten içe başlamış olan bu tepkiselliği deistik algı üzerinden gerçekçi hale getirmesi riski maalesef çok fazladır. Kendi yaşamları için başkalarının kural koymasına tahammül edemeyen kişiler ne yazık ki zamanla deizme meylenmektedir. Dine karşı duran bu eğilim sahipleri sonuç olarak din olgusunu hayatlarından çıkararak tepkisel bir eda içerisinde hayatlarına devam etmektedirler.²⁴⁴ Ancak dini temsil noktasındaki bazı kişilerin özgürlükle alakalı yanlış söylemlerini temele alıp bunun cezasını dine kesmenin sağlıklı bir tutum olmadığı da aşîkârdır. Sonuç olarak İslam dininde insanın özgürlüğüne ve hür iradesine verilen değer göz ardı edilmemelidir.

4.7. Adanmışlık Psikolojisinin Hakiki Anlamda Birey Olmayı İmkânsız Hale Getirmesi

Adanmışlık psikolojisi beraberinde akletmeden sorgusuz sualsiz itaat eden bir kitlenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysa din, tebliğinde 'kesin itaati' değil, 'akleden itaati' ve akletme

243 Caner Taslaman, *Allah'ın Varlığının 12 Delili*, Destek Yayınları, İstanbul 2017, s. 12.

244 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", ss. 185-188.

sonrasında oluşan 'makul itaatı' önceler.²⁴⁵ Üzülerek ifade etmeliyiz ki dünya ve ülkemiz genelinde insanların dini duygularını ve adanmışlıklarını kötüye kullanan art niyetli kişilerin sayısı her geçen gün artmaktadır. İnsanların en saf ve temiz duygularına zarar veren, insanların dini duygularını acımasızca ve gayrı ahlaki bir şekilde sömüren, insanları kişisel menfaatleri ve hırsları uğruna bir nesne gibi kullanan, insanlıktan ve ahlaktan nasibini almamış kişilere asla inanmamaları gerektiğini başta gençlerimiz olmak üzere içinde yaşadığımız toplumun bireylerine doğru ve sağlıklı bir şekilde anlatmalıyız.

Yukarıda verilen bilgilerden de rahatlıkla anlaşılabacağı üzere insanların eleştiri ve sorgulama kabiliyetlerinden mahrum olmaları, araştırıp incelemeyen körü körüne bir şeye bağlanmaları çok büyük bir sorundur. Bu bağlamda aidiyetlerimizin mahkûmiyet ve mahrumiyet haline gelmemesi çok önemlidir. Nitekim İslam dini inananlarına, akıllarını en güzel şekilde kullanmaları noktasında sürekli olarak uyarılarda bulunmaktadır.

4.8. İletişim Araçlarının Etkisi

Özel televizyonların ve internetin, hayatın bir gerçeği hâline gelmesiyle birlikte insanların o güne kadar duymadıkları, görmedikleri birçok yeni ve farklı bilgiye ulaşmaları son derece kolay hâle gelmiştir. Böylece daha önce dinî konularda halkın da tanıklık edeceği şekilde tartışılmayan birçok mesele iletişim araçlarının da yoğun etkisiyle tartışmaya açılmıştır. Maalesef din adına uydurulan şeylerin din adına sunulup savunulması, insanların inanç dünyası üzerinde derin tahribata neden olmuştur.²⁴⁶ İnanç dünyasındaki tahribatın ve tahrifatın etkileri özellikle kimlik bunalımı yaşayan bazı gençler üzerinde çok daha ağır olmaktadır. Bu bağlamda insanların hassaten de genç neslin televizyon, internet ve sosyal medya vb. iletişim araçlarını sağlıklı ve bilinçli bir şekilde

245 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", ss. 188-189.

246 Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri", s. 16.

kullanmalarını sağlamak için neler yapılabileceği hususunda gerekli çalışmaların hızlı bir şekilde yapılması çok önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.9. Hurafelerin İnsanların Din Algısına Olumsuz Etkisi

Hurafe akla ve gerçeğe aykırı düşen aldatıcı söz demektir. Hurafe; mantıki temeli olmayan görüş ve uygulamaları, din adına ile ri sürülüp benimsenen batıl inanç ve davranışları ifade eden bir terimdir.²⁴⁷ Hurafenin din diye sunulduğu her ortam, doğal olarak; 'din, esasında akıl dışı ve akıl üstüdür' algısını güçlendirmektedir. Oysaki din, hem akıl içi, hem yaşam içi bir konu olup toplumsal gerçekliklerin düzenlenmesi ve hayatın daha kolay ve huzurlu bir şekilde yaşanması için va'z edilmiştir.²⁴⁸

Akl ve mantık dışı hurafeler başta gençler olmak üzere toplum tarafından kabul görmemekte hatta hurafelere gösterilen aşırı tepkisellik, onların dini konuları, akılla izahı mümkün olmayan hususlar olarak değerlendirmelerine neden olmaktadır. Bu bağlamda dinin hurafelerden arındırılmak suretiyle sağlıklı bir şekilde insanlara öğretilmesi gerekir. Böylelikle gençlerin deizme yönelme riski büyük oranda azaltılmış olacaktır.

247 Ali Murat Yel, "Hurafe", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 381.

248 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", s. 188.

III. BÖLÜM

DEİZME YÖNELTİLEN BAŞLICA ELEŞTİRİLER

Deizmin en belirgin özelliği, akla ve bilime duyulan aşırı güvenle birlikte Tanrı'yı âleme müdahale ettirmeyen ulûhiyet anlayışıdır. Bu belirleyici özellikler deizmin şekillenmesinde ve güç kazanmasında çok önemli bir işleve sahip olmakla birlikte deizme yöneltilen eleştirilerin de odak noktasını teşkil etmektedirler. Bu bölümde deizme yöneltilen başlıca eleştiriler ele alınacaktır.

1- Katı akılcılığa dayanması, deizmin güçlü yanı olarak düşünüldüğü gibi aynı zamanda onun zayıf yönüdür. Aklî yaklaşımın dini konulardaki yetersizliği ortaya çıktıkça deizm, birazdan detaylı bir şekilde ele alındığında da görüleceği üzere, çözmekte güçlük çektiği problemlerle karşı karşıya kalmıştır.²⁴⁹ Deizmin esas aldığı akıldan kastın tam olarak ne olduğu yeterince açık değildir. Aklın en temel ilkeleri hususunda bile tam olarak fikir birliği oluşturulamamışken, rasyonel temellendirmelerin nasıl yapılacağı, hangi akli izahların doğru kabul edileceği hala önemli bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁰

Rönesans ve Aydınlanma döneminde rasyonalitenin gittikçe artan etkinliği, önce dinin, önermesel öğreti boyutuna indirgenmesi, daha sonra ise öğretinin de rasyonel olana indirgenmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece, dinin, gerek sıradışı (mucizevi/doğauüstü), gizemli (mistik) ve diğer türden irrasyonel boyutları ve gerekse duygu, his, kalp, tutku vb. gibi insan varoluşunun doğrudan rasyonel boyutunun dışında kalan diğer boyutlarına hitap eden yanları, ya görmezlikten gelinerek yok sayılmış ya da üçüncü beşinci plana atılmak suretiyle önemsiz addedilmeye başlanmıştır.²⁵¹ Aydınlanma felsefesiyle birlikte ortaya çıkan akla aşırı güven ve devamında

249 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 183.

250 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 73.

251 Ramazan Ertürk, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*, Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s. 62.

mantıkçı pozitivistizmin deneysel olmayanın anlamsız ve irrasyonel olduğu iddiası inanç alanının irrasyonel bir alan olduğu düşüncesini doğurmuştur. Bu anlayış beraberinde bir inancın rasyonel kabul edilebilmesi için mantıksal delillerle kesin bir şekilde temellendirilmesi gerektiği düşüncesini bir kriter olarak getirmiştir.²⁵² Oysa William James'in de belirttiği gibi mevcut bilinç dünyası, yani rasyonel/ bilimsel bilinç dünyası var olan bilinç dünyalarından yalnızca bir tanesidir. İnsan potansiyel olarak henüz hakkın da bilginin olmadığı pek çok bilinç düzeyleri veya dünyalarına sahiptir. Kısaca, insan zihninde farklı dünyalar; gerçekliğin bambaşka boyutlarına açılan farklı bilinç kapıları vardır.²⁵³ Akıl, insanın önemli olmakla birlikte sadece bir yönüdür. Oysa insan, çok boyutlu bir varlıktır ve akıl, bu kompleks bütünü tek başına temsil edemez. Çünkü insan şu ya da bu şekildeki bir indirgemeciliğe meydan okuyacak kadar karmaşık bir yapıdır.²⁵⁴

Akla onu tanrılaştırmırcasına yapılan aşırı vurgu ve ona atfedilen mutlak otorite genel anlamda ontoloji alanının rasyonel varlık alanına; insan varoluşunun, onun salt rasyonel boyutuna; etik, epistemik geçerliliklerin de rasyonel geçerliliğe indirgenmesi sonucunu doğurmuştur.²⁵⁵ Aklın her şeyi bilebileceği şeklindeki iddia sorundur. Çünkü akıl her ne kadar âlemin işleyişi, yapısı vb. meselelerde açıklamalarda bulunsa da, özellikle metafizik meselelerde rasyonel ve bilimsel izahların yeterli olmadığı açıkça görülmektedir. Bu bağlamda hakikatin, din ve vahiy olmadan salt akli çıkarımlarla elde edilebileceği iddiası pek mümkün değildir. Ayrıca akıl melekesinin bireyden bireye farklılaştığı göz önüne alındığında, rasyonel çıkarımlarla sıradan insanların hakikate ulaşması pek mümkün olmayacaktır. Bu durumda ise rasyonel izahlara dayalı doğal din anlayışı, aklını üst düzeyde kullanabilen belli bir zümreye has olacaktır.²⁵⁶

252 Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, s. 4.

253 Tüzer, *Hikmet, Hıçlık ve Otantiklik Murad-ı İlahi*, s. 34.

254 Aliye Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 16.

255 Ertürk, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*, s. 79.

256 Az, *"Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları"*, s. 73.

Deizm, Tanrı kavramına ve din fenomenine katı bir rasyonalist bakış ile yaklaştığı için, özellikle din dünyasındaki irrasyonel özellik ve unsurları reddetmektedir. Bu durum özellikle iman kavramıyla ilgili olarak ortaya çıkar. Bir yönü ile bilme, bilgi ve düşünce ile de ilgili bulunan ama düşünmenin ve aklın bütünüyle kuşatamadığı bir alan olarak “mutlak varlık” sahası, inanmayla temas kurulabilen bir dünya olarak kabul edilir. Buradan hareketle insanın algılama, bilme ve düşünme güçlerinin yanında, onların uzanabildiği alanı da aşan bir başka gücünün iman olduğu söylenebilir. Bu anlamıyla inanmanın konusu, saf bilgi ve düşünce kalıpları içine kolayca sığdırılamayan “Aşkın Varlık” (Tanrı)’tır. Her ne kadar teolojik sistemlerde bu Varlık’ı kavrama, tanıma ve ifade etme yönünde pek çok akılcı spekülasyon yapıldığı biliniyor olsa da, O’na inanma (iman) dan başka bir yol ile ulaşılamayacağı fikrinin ağırlık kazandığı da bir gerçektir.²⁵⁷

Tanrı’nın mahiyetinin bilinmemesini de içeren aşkınlık kavramına karşı yapılan eleştiriler, onun akla uygun ve anlaşılır olmadığı noktasında yoğunlaşmaktadır. Ayer’e göre, bir varlığın aşkın olduğunu söylemek, O’nun metafiziksel bir kavram olduğunu söylemektir. Eğer Tanrı metafizik bir terimse, bir Tanrı’nın varlığı mümkün bile değildir. Çünkü Tanrı vardır demek, ne doğru ne de yanlış bir ifadede bulunmaktır. Bu kriter gereği, böyle bir aşkın Tanrı’nın doğasını tasvir etmek amacındaki hiçbir cümlemin de gerçek bir anlamı olamaz. Tanrı’nın aşkınlık sıfatına karşı yöneltilen böyle bir eleştiri mantıkçı pozitivistten gelir. Bu anlayış, aşkın bir Tanrı’nın mahiyetini tanıtmaya yönelik hiçbir ifadenin, bir sözlük anlamı olamayacağını savunur. Mantıkçı pozitivistin doğrulama ilkesine göre, Tanrı hakkındaki tüm ifadeler anlamsızdır. Ayer, teistik dinlerin deneyüstü sıfatları olan aşkın Tanrı’sını kabul etmenin imkânsızlığını savunur. Böyle bir anlayış teistik Tanrı inancını temelden reddettiği için, burada artık Tanrı-âlem ilişkisinden söz etmenin de anlamsız olacağı doğal bir sonuçtur.²⁵⁸

257 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, ss. 222-223.

258 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, ss. 218-219.

Pozitivistler, yukarıda da belirtildiği üzere metafizik önermelerin tecrübe yoluyla doğrulanma imkânına sahip olmadıklarını ileri sürmek suretiyle onları anlamsız bularak aşkın metafiziği reddeder.²⁵⁹ Ayer'e göre metafizikçinin savlarının gerçek anlamı olmadığı için bunlar doğruluk ya da yanlışlık ölçütlerine de vurulamaz.²⁶⁰ Elimizde yeterli veya kesin kanıtımız veya nedenlerimiz olmadığı sürece hiçbir şeye kesinlikle inanmamamız ve bağlanmamamız gerektiğini vurgulayan katı akılcı ilke açısından bakıldığında Tanrı'nın varlığı konusunda yapılacak tek şey, böyle bir varlığın olabileceğine ihtimal dahi vermemektir. Çünkü bir Tanrı'nın var olduğunu gösterecek hiçbir delil mevcut değildir.²⁶¹

Döneminin bilim dünyasına hâkim olan pozitivist ve materyalist akım ve anlayışların etkisiyle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl felsefesinin, büyük ölçüde anti-teistik bir karaktere sahip olduğu söylenebilir.²⁶² Bu bağlamda mantıkçı pozitivistler olgu alanını yegane gerçeklik alanı olarak kabul edip, olgusal ya da deneysel olmayan şeylerin tamamını anlamsız kabul etmişlerdir. Böylelikle deneysel olarak doğrulanabilen bilimsel iddialar anlamlı, deneysel olarak doğrulanamayan metafiziksel, ahlakî, estetik ve teolojik önermeler anlamsız sayılmıştır.²⁶³ Aslında felsefe akılla kurulur ancak akılı aşan problemleri de içine alır. Onların akılla çözülmesi mümkün olmadığını görse bile, duygu ile veya inançla böyle problemlerden vazgeçilemeyeceği sonucuna varabilir. Zira insanın akıldan başka – duygu, irade ve dış şuur gibi- güçleri vardır. Bu güçler, değerlere ve eyleme ait problemlerde rol oynarlar; güzel bir eser karşısında duyulan hayranlık, erdemli bir hareket karşısında duyulan takdir akla ait değildir. Bu güçlerin bir kısım

259 John Passmore, “*Logical Positivism*”, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 5, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, s. 53. Mantıkçı pozitivistizmin mahiyeti, tarihi arka planı ve başlıca temsilcileri hakkında geniş bilgi için bkz. Passmore, “*Logical Positivism*”, The Encyclopedia of Philosophy, ss. 52-57.

260 Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 22. ; Alfred Jules Ayer, *Language, Truth and Logic*, Penguin Books, London 1971, s. 27.

261 Tüzer, *Hikmet, Hiçlik ve Otantiklik Murad-ı İlahi*, s. 29.

262 Ferhat Akdemir, *Korkunç Kötülükler ve Tanrı*, Elis Yayınları, Ankara 2017, s. 11.

263 Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, s. 4.

problemler önünde gördükleri görevi felsefe dışında bırakmaya hakkımız yoktur. Çünkü teknik, sanat, ahlâk, din, hukuk gibi değerler felsefenin konusuna girerler.²⁶⁴

Katı akılcılık ilkesine sadık kalmak hayatın her alanında ve herkes için imkânsızdır. Zira hayat pozitivist bir ilkenin kuşatamayacağı kadar çok boyutludur. Bu bağlamda insanların birçok alanda rasyonel doğrulamadan çok, içine doğdukları hayat tarzının anlamlı dilini kullanmayı, ilmine ve becerisine güvendikleri otoritelere sığınmayı, sezgilerine göre hareket etmeyi tercih etmekte ve de en çok farkında olmadıkları irrasyonel bilinçaltı süreçlerin güdümünde hayat sürmeyi tercih ettikleri görülür. İnsanların pek çoğu rasyonel doğrulamadan çok anlamlılığı, güvenilirliği ve tatmin ediciliği kendine ilke edinmektedir. Hayatımızın bütününe rasyonel açıklamalarla ve matematiksel kesinlikte hükümlerle örmeye çalışmak duyguları zayıflatacak, heyecan ve coşkuyu kıracak ve özgürlüğü ortadan kaldıracaktır. Çünkü hayatı heyecanlı ve diri kılan inançlardır, bilmediklerimiz, bilemediklerimizdir. Her şeyin bilinç düzeyinde inşa edildiği bir yerde, belirsiz bir geleceğin ve dolayısıyla özgürlüğün de yeri olmayacaktır. Görüldüğü üzere hayatın anlamı, sırf rasyonel açıklamalarla, salt doğrulamacı bir zihniyetle çözülebilecek ya da bir başka açıdan inşa edilebilecek bir şey değildir. Hayatın anlamını tek başına akıl veremez. Anlam aklı, duyguyu, irrasyonel ve gizli içsel süreçleri ve tecrübeleri, karşılıklı ilişkileri içeren karmaşık ve sürekliliği olan bir şeydir. Varlık ise salt aklın ihata ve manipüle edemeyeceği kadar derin, zengin, karmaşıktır. Salt doğrulamacı bir zihniyet estetik, ahlaki ve dini hayatı anlamsız bir hale getirecektir. Salt doğrulamacı bir zihniyetin kendisi de bir kısır döngü içerisinde. Çünkü sağlam diye nitelediği bilgilerinin temelinde doğrulanamayan inançlar vardır. Rasyonelliği ve anlamlılığı yalnızca doğrulamayla özdeşleştirmek de haklı çıkarılabilecek bir şey değildir. Aksi veya yanlışlığı ispat edilemediği sürece bir şeyin doğru olduğu ihtimalini yüksek kabul

etmek ve o şeyi güvenilir bulmak da rasyonel bir tavır olabilir.²⁶⁵

Mustafa Şekip Tunç'un aklın sınırlı yapısıyla ilgili aşağıda yer alan görüşleri çok manidardır:

“Bugünkü ilmimiz kâinatın mutlak bir aklîlik içinde olduğunu kabul etmek için bize hak verdirecek gibi değildir. Zaten ilim hiçbir hadiseyi ebedi ve mutlak olarak açıklayamıyor. Bu sebepler zincirindeki boşlukları tamamlasak bile mutlak bir ilk sebebe varacak değiliz. Çünkü ilmimiz daima izafi ve şartlı olarak kalacaktır.”²⁶⁶

İlmli akılcılık, inanmak için kesinliği değil, yeter nedeni, daha muhtemeli ilke edinir. Tanrı'nın varlığı konusunda elimizde her ne kadar matematiksel kesinlikte bir kanıtımız olmasa da inanma ve inancımızın makul olduğunu gösterme konusunda yeter nedenimiz ya da ikna edici açıklamalarımız vardır. En azından aksi veya yanlışlığı ispat edilmediği sürece Tanrı'nın varlığına inanç doğru bir inanç olarak addedilmeyi hak etmektedir.²⁶⁷ Bir şeyi, akli değerlendirmeye tabi tutmadan kabul etmektense, imkânlar dâhilinde akli dayanaklarınıve mantıksal tutarlılığını araştırarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Ancak aşırı akılcı bir tutum takınılarak her şey akli olarak temellendirilmeye çalışıldığında, inancın kendine özgü tabiatından uzaklaşmış olacağından inanç gerçeği tam olarak anlaşılamayacaktır.²⁶⁸

İnsanın akli sınırlıdır; evreni ve bizzat insanı ele alıp işlerken o, sınırlı ilişkiler içerisinde hareket eder.²⁶⁹ Bu bağlamda Kur'an'da anlatılan Hz. Musa ve Hızır arasında geçen kıssa çok önemlidir. Bu kıssada yaşanan şeylerin gerisinde akli aşan gerçeklik ve hikmetlerin bulunduğu vurgusunun mükemmel bir şekilde ortaya konduğu söylenebilir.

“Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan

265 Tüzer, *Hikmet, Hiçlik ve Otantiklik Murad-ı İlahi*, ss. 30-33.

266 Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, Ankara 1957, s. 33.

267 Tüzer, *Hikmet, Hiçlik ve Otantiklik Murad-ı İlahi*, s. 30.

268 Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, s. 8.

269 Tillich, *Dynamics of Faith*, s. 76. ; Tillich, *İmanın Dinamikleri*, s. 78.

bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.²⁷⁰ Mûsâ ona: "Sana öğretilen bilgilerden bana, doğruya iletici bir bilgi öğretmen için sana tabi olayım mı?" dedi. Adam şöyle dedi: "Doğrusu sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin. İç yüzünü kavrayamadığın bir şeye nasıl sabredebilirsin?" Mûsâ: "İnşaaallah beni sabırlı bulacaksın. Hiçbir işte de sana karşı gelmeyeceğim" dedi. O da şöyle dedi: "O halde eğer bana tabi olacaksan, ben sana söylemedikçe hiçbir şey hakkında bana soru sormayacaksın." Derken yola koyuldular. Nihayet, bir gemiye bindiklerinde (adam) gemiyi deldi. Mûsâ: "Sen onu içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu, şaşılacak bir iş yaptın." dedi. Adam: "Sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin, demedim mi?" dedi. Mûsâ: "Unuttuğum için bana çıkışma ve bu işimde bana güçlük çıkarma!" dedi. Yine yola koyuldular. Nihayet bir erkek çocukla karşılaştıklarında adam (hemen) onu öldürdü. Mûsâ: "Bir cana karşılık olmaksızın suçsuz birini mi öldürdün? And olsun çok kötü bir iş yaptın!" dedi. Adam: "Sana, benimle beraberliğe asla sabredemezsin demedim mi?" dedi. Mûsâ: "Eğer bundan sonra sana bir şey hakkında soru sorarsam, artık benimle arkadaşlık etme. Doğrusu, tarafımdan (dilenecek son) özre ulaştın (bu son özür dileyişim)" dedi. Yine yola koyuldular. Nihayet bir şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Halk onları konuk etmek istemedi. Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Adam hemen o duvarı doğrulttu. Mûsâ: "İsteseydin bu iş için bir ücret alırdın" dedi. Adam: "İşte bu birbirimizden ayrılmamız demektir dedi. Şimdi sana sabredemediğin şeylerin içyüzünü anlatacağım. O gemi, denizde çalışan bir takım yoksul kimselere ait idi. Onu yaralamak istedim, çünkü onların ilerisinde, her gemiyi zorla ele geçiren bir kral vardı. Çocuğa gelince, anası babası mü'min insanlardı. Onları azgınlığa ve küfre sürüklemesinden korktuk. Böylece, Rablerinin onlara, bu çocuğun yerine daha hayırlı ve daha merhametli bir çocuk vermesini dile-

270 Ayette söz konusu edilen kul, çoğunluğun görüşüne göre Hızır (a.s.)'dir. Fakat Kur'an, bu "kul"un kim olduğundan söz etmemiştir." Kıssa hakkında daha geniş bilgi için bakınız. "*Kur'an-ı Kerim Meâlî*", Haz. Halil Altuntaş-Muzafer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, ss. 323-325.

dik. Duvar ise şehirdeki iki yetim çocuğa ait idi. Altında onlara ait bir define vardı. Babaları da iyi bir insandı. Rabbin, onların olgunluk çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarmalarını istedi. Bunları ben kendi görüşüme göre yapmadım. İşte senin, sabredemediğin şeylerin içyüzü budur.”²⁷¹

Aydınlanmayla birlikte gelişen tarihsel süreçte insanın hem iç hem de dış dünyası kutsaldan arındırılmıştır. İnsanın tek güç ve otorite sahibi aklı, güya evrende gizemli hiçbir şey bırakmamıştır. Artık modern birey, başkalarıyla birlikte varlık değil, kendi başına ve kendisi-için varlıktır.²⁷² Maalesef akıl ve duygu arasındaki haksız ayırım insanlarda kendi içlerinde paramparça olmuşluk, bize gerçekten önemli olan bir şey duygusu veren içsel kaynaklardan kopmuşluk hissine neden olmuştur. Aydınlanma görüşünün yarattığı bu bölünmüşlük ve parçalanmanın bir sonucu olarak hayat, bir zamanlar sahip olduğu düşünülen bütünlülük ve anlamlılık özelliğini kaybetmiştir.²⁷³ Rasyonalizm, pozitivizm ve modernite dünyayı kutsallıktan arındırırken hem insanın hayatına anlam veren dayanakları eritmiş hem de onu ruhsal güvensizliğin, ekonomik dengesizliğin, geleceğe yönelik kaygı ve umutsuzluğun girdabına çekivermiştir.²⁷⁴ Rasyonel ya da doğal bir dinden söz etmek, dinin, aklın keşfettiği ya da koyduğu yasalardan başka bir şey olmadığı anlamına gelmektedir. Akıl kutsal kitaplara dayalı dinlerden bağımsız bir biçimde Tanrısal olanı salt rasyonel bir biçimde kavrayabilir.²⁷⁵ Oysa insan aklı Tanrı’ya mutlak surette ulaşamaz, onun kavramsal araçları bu yolda sürekli eksik kalır.²⁷⁶

İnanç, inanç olarak, yani sadece bir “fikrî tasdik” olarak kaldığı sürece iman seviyesine ulaşamamakta ve insanın hayatında her-

271 *Kehf Suresi*, 18/65-82.

272 Abdüllatif Tüzer, “Çevirenin Önsözü”, Charles Guignon, *Kimim Ben: Otantik Olmak* içinde, Çev. Abdüllatif Tüzer, Lotus Yayınevi, Ankara 2008, s. 8.

273 Charles Guignon, *Kimim Ben: Otantik Olmak*, Çev. Abdüllatif Tüzer, Lotus Yayınevi, Ankara 2008, ss. 84-85.

274 Yapıcı, “Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi”, s. 129.

275 Tüzer, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım-*, s. 273.

276 Recep Alpyağılı, *Kıta Avrupası Din Felsefesi ve Mistik Gelenekler Kesişen Yollar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 86.

hangi bir fark edilir etki göstermemektedir. İman sevivesine ulaşamayan böyle bir fikri kanaat ise dini bir değer taşımamakta, yani dînî hayatında insana her hangi bir faydası dokunmamaktadır.²⁷⁷ Sırf rasyonel düşünce ile ulaşılan filozofların Tanrı'larına inanç, insanın varoluşsal boyutuna seslenmeyen ve dini anlamda bağlılığın ve duygusal emniyetin gerçekleşmediği kör bir inanç olmanın ötesine geçemez. Bu bağlamda Descartes'in, Kant'ın, Spinoza ve Hegel'in Tanrı'ları duygunun, içselliğin, deruni bağlılığın, kısaca dini tecrübenin Tanrı'sı değil, tecrübeden bağımsız soyut muhakemenin Tanrı'sıdır. Rasyonel düşünme ve akıl, kurtuluşa ulaşmak için gereken şiddetli duygusal bağlılıktan kaçınmayı, bunun tersine bilimsel anlamda uygun olan bağlılık ve nesnelliği gerektirir. Böyle bir akli düşünce sürecinin sonucu olarak sunulan dünya ise kuru bir dünya gibi görünmektedir.²⁷⁸ Deizmin inancı akla indirgeyerek inancın duygusal ve iradi yönünü göz ardı etmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Bu bağlamda deizmin, insanın bütünlüğünü parçalayarak onu sadece akleden bir varlık olarak değerlendirmesi de sağlıklı bir tutum değildir.

2- Rasyonel din olduğu iddia edilen deizm, her türlü hurafe ve gizemi reddeder.²⁷⁹ Deizm hurafelere yönelik eleştirisinde haklı olmakla birlikte dinin esrareniz yönünü eleştirirken oldukça ifrata kaçmıştır. Örneğin birçok deist vahyi inkâr etmektedir. Hâlbuki birçok bilim adamı ve filozofa göre esrareniz kelimesinden korkmak doğru değildir. Çünkü bilimin konusu olan evren de esrarenizdir. Buradan hareketle bir şeyin esrareniz olmasının, onun batıl olduğu anlamına gelmediğini de unutmamak gerekir.²⁸⁰

Bünyesinde bulundurduğu gizem ve paradokslardan dolayı Hristiyanlığın rasyonellikle ilişkisi oldukça kavgalı olmuştur. Bu nedenle kuşkuya karşı oldukça mesafeli ve sert tavırlar sergilenmiştir. Temel konularda aykırı düşünenler daha ilk yıllarda dahi

277 Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açardan İman*, s. 92.

278 Tüzer, *Bir Varoluşçunun İman Savunusu- Pascal'da Fideizm ve Gazali Açısından Bir Değerlendirme*, s. 14.

279 Diogenes Allen, *Philosophy for Understanding Theology*, John Knox Press, Atlanta 1985, s. 168.

280 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 183.

sapkın olarak nitelenerek cezalandırılmıştır. Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olmadığını, sadece Tanrı'nın yarattığı bir insan olduğunu ifade ederek teslis inancının, Hristiyanlığı çok tanrıcılığa götüreceğini belirten ve 325 yılında toplanan İznik konsülünde cezalandırılan Ariusçular bunun en net örneğidir. İslamiyet'in Tanrı anlayışı başta olmak üzere pek çok inanç konusu, gaybi mesele olmakla birlikte, karmaşıklıktan uzak olup yalın, basit ve anlaşılır bir mahiyet arz eder. İnanmak veya inanmamak kişinin elindedir. Hristiyanlıktaki paradoksları ve dogmaları İslamiyet'te görmemekteyiz.²⁸¹ Bu noktada İslam dininin aklı dikkate almadığı, akletmeye gereken önemi vermediği ya da aklı tatmin etmediği gibi eleştirilerin iyi niyetli olduklarını söylemek çok zordur. Akla İslamiyet kadar değer ve önem veren bir din yoktur diyebiliriz.

Bilimin, dini araştırma nesnesine indirgeme alışkanlığı dine ilişkin sahici bilgilenmemizi engelleyen bir durumdur. Bu bağlamda inanan kimsenin Tanrı'ya dua etmesi ve ondan bir istekte bulunması ve bu isteğin yerine geleceğine olan inancının bilimsel bir tecrübeye indirgenmeden anlaşılmasının mümkün olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir.²⁸² Deizm, mucizeyi ve istisnayı doğal olarak da Tanrı'nın özel iradesini iptal eder.²⁸³ Beşeri hayata müdahalenin temel argümanı olan vahiy, elçi, emir-yasak, hesap, ödül-ceza gibi değerlerin bu yaklaşımda hiçbir yerinin olmaması, deizmi kabul edilebilir değerlerin dışına çıkarmaktadır.²⁸⁴

Dini inançta hayret, kaygı, korku, ümit etme, sığınma, güvende hissetme, yaşama anlam verme, bağlanma, teslimiyet, huzur ve kurtuluşa erme gibi yaşantılar tek tek veya birlikte bulunabilir. Hayatı anlamlandırma isteğinin, dini inancın sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Bu bağlamda "hayret" tecrübesi dini inancın temel motivasyonlarından birisi olarak karşımıza çıkar. İnsan, esas itibarıyla etrafında olup biteni açıklayamadığı, tanımlayama-

281 Topaloğlu, "Akıl ve İnanç", ss. 55-58.

282 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, ss. 86-87.

283 Aliye Çınar, "Leibniz'de Kötülük Problemi ve Teodise", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2005, s. 175.

284 Okumuş, *Sağlam Kulpa Tutunamayanlar*, s. 195.

dığı veya olağandışı bulduğu için hayret eder. Esasında hayret tecrübesinin sadece dini inancın değil, bilim ve felsefenin de temel motive edici gücü olduğu görülür. Hayret etmeyen bir insanın iyi bir bilim insanı veya felsefeci olması beklenemez. Her şeyin doğal ve açıklanabilir olduğu bir dünyada en basit anlamıyla şaşkınlığı, sıradışılığı, açıklanamazlığı ve olağanüstülüğü ifade eden hayret tecrübesinden bahsetmek mümkün olmaz. Sonuç olarak hayret etme, olan bitenin olağan/tabii olmadığı anlamına gelir.²⁸⁵

3-Deizm, bilime aşırı güvenmek suretiyle insanın sadece bilen yönüne ağırlık vermiştir. Bu noktada deizmde insanın his, irade, duygu boyutu göz ardı edilmiştir.

İnsan tek yönlü bir varlık olmayıp aynı anda hem bilen, hem düşünen, hem inanan ve hem de hisseden bir varlıktır. Bu noktada onun nasıl duyumsadığı, neyi düşündüğü, neye inandığı ve neyi hissettiği ayrıca ele alınması gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Duyusal bilgide gözlem, araştırma ve deney esasken inançta koşulsuz teslimiyet, bağlılık ve sadakat öne çıkarken düşünme eyleminde kişinin akli tarafı, yani rasyonelliği söz konusu olup hissetmede ise kişinin iç dünyası esastır. Oldukça hassas bir alan olan iç dünyada kişinin özlemleri, arzuları, onu yaşama bağlayan sevgileri ve diğer duyguları ön plandadır.²⁸⁶

Günümüzde insanların bilime olan inançlarının ardında bilimsel bilginin “doğru” ve “güvenilir” olduğu düşüncesi yatmaktadır. Son birkaç yüzyıl içinde defalarca sınanarak bilimsel bilginin ve yöntemin, işe yaradığının kanıtlanması böyle bir inancın oluşmasında etkili olmuştur. Bu noktada bilimi bilim olmayandan ayırma konusunda ilk akla gelebilecek yaklaşım, bilimin “doğru” önermelerden, bilimsel olmayan iddiaların ise “yanlış” önermelerden kurulu olduğunu öne sürmektir. Bu görüşe göre bilim ve bilim olmayan arasındaki sınır, “doğruluk” açısından çizilmelidir. Ancak dikkatli bir şekilde incelendiğinde doğruluk kriterinin, bilimi bi-

285 Tokat, “*Din Felsefesi Nedir?*”, s. 18.

286 Topaloğlu, “*Akıl ve İnanç*”, s. 47.

lim olmayandan ayırmada pek de uygun bir kriter olmadığı görülür. Zira her bilimsel teori veya metnin, doğru olamayabileceği ya da belli bir süre sonra yanlışlanabileceğinden hareketle, bilimsel olmayan -örnek verirse- metafiziksel ya da ideolojik teorilerin de her zaman yanlış olması gerekmemektedir. Bu bağlamda bilimsel dediğimiz düşünce veya açıklamaların bir kısmının zamanla hatalı olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin Newton fiziğinin bir kısım önermeleri, görelilik teorisi ve kuantum fiziği tarafından çürütülmüştür. Ancak bu durum Newton fiziğinin bilimsel olmadığı anlamına gelmez. Aksine Einstein fiziği ve kuantum fiziği ne kadar bilimselse Newton fiziği de o kadar bilimseldir. Bu noktada, doğa bilimleri ve sosyal bilimlerden bilinecek şeylerin tamamının elde edildiğinden söz edilemez. Çünkü bilim, henüz tamamlanmamış ve belki de insanlık var oldukça da tamamlanamayacak bir “araştırma sürecidir”. İşte bilimin bu özelliği, onun sürekli olarak kendini eleştirerek geliştirmesini ve yenilemesini gerektirir. Sonuç olarak bilimin en önemli ayırt edici özelliklerinden birisi gelişmeye ve değişmeye açık olmasıdır.²⁸⁷

Bilimsel bilgi yukarıda da vurgulandığı üzere tabiatı gereği “yanlışlanabilir” olmayı içerisinde barındırır. Bu yüzden bilimin, doğrunun bizatihi kendisine değil, doğruya yakın kestirimlerine ulaştığı söylenebilir. Bilim birtakım sınırlılıklara sahiptir. Örneğin bilim insan organizmasının nasıl çalıştığı ile ilgili bize bilgiler verse de, insan varlığının anlamı hakkında açıklama yapamaz. Bu bağlamda olgu dünyası ile ilişkili olan bilimin, değer alanı ile ilgili olan sanat, estetik, ahlak gibi alanlarda belirleyici olmasının aksine, değer alanlarının bilime yön vermesi gerektiğini iddia etmek daha makuldür.²⁸⁸

Tanrı’yı çok uzaklarda bırakarak dünyayı ve evreni insanın tasarrufuna terk eden deist ulûhiyet anlayışı, her ne kadar bir yö-

287 Ferit Uslu, “Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi –Bilim, Bilim Olmayan ve Sahte Bilim–”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011/1, Cilt:10, Sayı: 19, ss. 8-9.

288 Zikri Yavuz, “Din ve Bilim”, Din Felsefesi, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 303.

nüyle bilimin önünü açmış olsa da burada din, bilim ve felsefe münasebetleri; yani insan ile Tanrı ve din ilişkisinin anlam ve amacı gözden kaçırılmaktadır. Çünkü bilim ve felsefe insanın evrenle olan ilişkisini; kişinin konumunu, duygularını ve realiteyi göz önüne almadan belirledikleri saf rasyonel ilkelerle kurmaya çalışırlar. Örneğin gerçekliğin sadece bir idea'dan ibaret bulunduğu veya atomlardan, elementlerden oluştuğu, ya da hayatın esasının cevher, irade, enerji, ışık, hareket vb. olduğuna yönelik izahların; kompleks bir varlık olan, duygusal, acı çeken, korkan, ümitlenen, sevinen ve en önemlisi de ölüm bilincini yaşayan insana, kendisinin anlamını ve evren içindeki yerini açıklama noktasında yeterli olması mümkün değildir.²⁸⁹ Kısaca insani ilgi, ihtiyaç ve arzulardan bağımsız bir rasyonellikten söz etmenin pek bir anlamı yoktur.²⁹⁰

Dini; akılsal, duygusal ve eylemsel olmak üzere tek bir boyuta veya tek bir nedene ve belli bir düşünce sistemine indirgemek doğru değildir. Bu bağlamda felsefeyi, salt epistemoloji/bilimsel rasyonellik olarak tanımlayıp dini bilimsel ölçütlerle tartarak çöpe atmak kabul edilebilir bir durum değildir.²⁹¹ Zira dinde iman; bir konu, varlık ya da değer hakkındaki bilgi yetersizliğinden dolayı ortaya çıkmış değildir ki, bilim ve felsefe tarafından yeterli bilgi verilince ondan vazgeçilebilsin. Aksine inanç; beşeri bilgiye göre otonomluğu bulunan yani insanın zihinsel, ruhsal ve iradî bir kabulünden ibarettir.²⁹²

İman bireyin temel varoluşsal bağlılığını ifade eder.²⁹³ Bu noktada iman, mahiyeti itibarıyla her zaman aktif olan bir süreçtir, yani dinamiktir. Zira süjenin objeyle olan ilişkisi ve bu ilişkisinin gücü, dini tecrübedeki yoğunluğun gücüyle doğru orantılıdır. Karşılaşılan her harikulade durum, yaşanan her dini tecrübe kişiye; bir ferahlık, bir huzur, bir genişlik vermekte, objenin süjeyle olan ilişkisine yeni bir güç katmaktır. Varoluşsal sürecinde her tür-

289 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, ss. 223-224.

290 Tüzer, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım–*, s. 141.

291 Tüzer, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım–*, ss. 43-44.

292 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 224.

293 David A. Pailin, *Groundwork of Philosophy of Religion*, Epworth Press, London 1986, s. 33.

l  kuşku yu aşarak sübjektif kesinliğine ulaşan iman kazanılmış bir kesin tutumdur.²⁹⁴ Bu yüzden bilimsel verileri kaynak göstermek suretiyle dini inançların irrasyonel veya savunulamaz olduğunu iddia etmek yanlıştır. Zira kendine ait sınırları olan bilimin, dini inançları yanlışı kıldığı veya ortadan kaldırdığı düşünülemez. Böyle bir iddia, bilimin hakimiyet alanının dışındadır. Bununla birlikte, bilimin belirli durumlarda dini inançlar hakkında eleştirel bir tutum takınması makul karşılanmalıdır. Bilimin, dünyamızı anlamada pratik ve entelektüel bir değere sahip olduğunda şüphe yoktur ancak tek değerli eylemin bilim olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Bilim bir takım paradigmalarla çalışır. O yüzden her bilimsel yöntemin ve bulgunun temelinde bir dünya görüşü yatar. Paradigmalar ve dünya görüşleri ise birtakım ön kabullere dayanır. Dolayısıyla bilimsel önermelerin, mutlak ve evrensel olduğu iddiası makul değildir.²⁹⁵

Anlam ve gayeler üzerinde düşünmeyi reddetmek; insanı, ilahi boyutundan koparıp almak demek olur.²⁹⁶ Bu noktada derinlik boyutunu kaybeden modern insanın, dünyasıyla ve kendisiyle ilişkisi de önemli ölçüde değişmiştir.²⁹⁷ Modern dönem; dini, insanlığımızın önünde bir engel olarak görüp onu aşağılarken, aslında insanın göklerle olan bağıını kesmek suretiyle kendini aşağılamıştır. Öfkeyle kalkan ve belki de bu öfkesinde haklı olan modern dönemin insanı, zararlar  oturmıştır. Bu noktada insan, onu öfkelen­diren ş ye daha sakın yaklaşıp, aklıselim ile davranıp kendini köks zleştirmeden bu durumla baş edebilme fırsatını elden kaçırmıştır.²⁹⁸ Maalesef Paul Feyerabend'in de vurguladığı gibi akılcılık ve bilim, küremizin gitgide daha büyük bir bölümünü işgal ediyor ve eğitim onları, uygar ulusların çocuklarının beyinlerine zorla doldurmaya çalışıyor.²⁹⁹

294 Temel Yeşilyurt, "Kuşku y  Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, Elazığ 2000, ss. 544-545.

295 Yavuz, "Din ve Bilim", s. 304.

296 Roger Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceğı*, Çev. Cemal Aydın, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 125.

297 Çınar, *Varoluş  Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, s. 17.

298 Tokat, *Anlam Sorunu*, s. 79.

299 Paul Feyerabend, *Akla Veda*, Çev. Ertuğrul Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, s. 108.

4- Deist yazarların birçoğu, Tanrı'nın her şeye gücü yeten, irade sahibi bir varlık olduğunu söyleyip onun âlemi mükemmel bir şekilde yarattığına inanmalarına rağmen, Tanrı'nın evren ve insan ile olan ilişkisi noktasında tatmin edici ve tutarlı bir yaklaşım sergileyememişlerdir.³⁰⁰

5- Tanrı'nın insana akıl melekesini vermiş olmasını yeterli gören deistler, insanın aynı zamanda nefsi duygularla hareket edebilen bir varlık olduğu gerçeğini dikkate almayıp insan aklını, ilahi akla tercih etme hatasına düşmüşlerdir.³⁰¹

6- Deizm bazı kelâmî problemleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin; Âlemle ilgilenmeyen Tanrı, acaba âlemi bilir mi? Âlem üzerinde tasarrufu yoksa bu Tanrı güçlü müdür? vb. sorulara deizmin cevap bulması çok güçtür. Bu nedenle deizm Tanrı hakkında konuşmayı en aza indirmektedir. Kısacası deistin, Tanrı'nın ilmi, kudreti, iradesi, merhameti, adaleti vs. hakkında bir şey söyleme imkânı yok gibidir.³⁰²

7- Deistler, insanda doğal bir din duygusunun olması ve bu duygunun desteklenerek doğal halinde tutulmasına yönelik bir yaklaşımı benimsedikleri için vahyin gerekliliğinin önemini fark edememişler ve buradan hareketle Tanrı'nın herhangi bir bildirimde bulunmadığı zannına kapılmışlardır.³⁰³

8- Deizmin akletmeyi ve rasyonel izahları değersizleştirdiği gerekçesiyle Hristiyanlığa yönelttiği eleştirileri bütün vahiy geleneklerini kapsayacak şekilde genelleştirilmesi doğru değildir.³⁰⁴ Bu noktada deistler, çoğu zaman Kur'an vahyinin de aynen Kutsal Kitap gibi bir takım çelişkiler ve inanılması güç bazı anlatımlar ihtiva ettiğini iddia etmişlerdir. Onların böyle haksız ve temelsiz bir iddiayı öne sürmelerinin temel nedeni ise İslam dini ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır. Deistler, Kur'an hakkında ciddi ve

300 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi*, s. 226.

301 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi*, s. 228.

302 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 184.

303 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi*, s. 229.

304 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", ss. 72-73.

sağlıklı bir değerlendirme yapmamaktadır.³⁰⁵ İslam vahyi, deistlerin iddia ettiklerinin tam tersine düşünmeye büyük önem vermek, gerçek anlamda iman etmenin en önemli gereklerinden birinin akletmek olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda Kur'an'da doğrudan ya da dolaylı olarak varlıklar üzerinde derinlemesine düşünmeye, gözlem yapmaya ve araştırmaya teşvik eden yüzlerce ayet bulunmaktadır. Tüm bunlar İslam'da, dinin temel akideleri ile aklın temel ilkeleri arasında herhangi bir çelişki bulunmadığının, aksine birbirini tamamladığının ve desteklediğinin en önemli göstergesidir.³⁰⁶

9- Deizmde, Tanrı ile insan arasında var olduğu ileri sürülen sıkı ve devamlı ilişkiye gerek yoktur. Deizm, Tanrı'yı insanların hayatları ile ilgilendirtmediğinden dolayı O'nun adına yapılan ibadetleri, ayinleri de gereksiz görmektedir.³⁰⁷ Bu bağlamda deizmin, zaman içinde Tanrı'nın insan hayatındaki merkezi konumunu sarsan ve Tanrı-insan ilişkisini zayıflatan bir yapıya dönüştüğü görülmektedir.³⁰⁸ Deizmin, bu noktada insana ve topluma verdiği zarar tahmin edilenden çok daha fazla olmuştur. Tanrı'yla olan bağı zayıflayan bir kişi öngörülmesi mümkün olmayan kötülükler yapabilmektedir.

10- Din, kişi ile Tanrı'sı arasında olan bir meseledir sözünü yoğun bir şekilde duyarız. Bu söylem, Batı Ortaçağı'nın sonlarında, dinin bireysel yanına vurgu yaparak ruhban sınıfının suistimallerle dolu olan tanrısal hegemonyasını kırmak amacıyla haklı olarak ortaya atılmışken; gittikçe artan sekülerleşmenin bir sonucu olarak, başlangıçta hegemonik ruhban sınıfına karşı bireysel din özgürlüğünü ifade ederken, bugün artık dini, bireysel alana indirgemıştır. Hatta orayı bile çok görerek dini, kalbe hapsedmek için kullanılan bir ifade şeklini almıştır.³⁰⁹ Yukarıda da vurgulandığı üzere deistik eğilimler, Tanrı'yı hayatın dışına taşımaktadır. Böylelikle tanrısal

305 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, ss. 232-233.

306 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 73.

307 Arslan, *Felsefeye Giriş*, s. 306.

308 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 233.

309 Ertürk, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*, ss. 62-63.

inayet yaşanan gerçekliğin her dokusuna müdahale etmemektedir.³¹⁰ Tanrısal inayetten mahrum olan insanlar ise sonu bunalım olan bir ruh halinin içerisinde çok ciddi sıkıntılar çekmektedir.

11- Vahiy dâhil din için önemli olan birçok konunun bir yana itilmesi sonuçta ateistin işine yaramıştır. Bu bağlamda vahye, mucizeye, bazı deistlere göre ahiret hayatına yer vermek istemeyen, Tanrı'yı âleme müdahale ettirmeyen bir din anlayışının, ateizme giden yolun yarından fazlasını kat ettiği rahatlıkla söylenebilir.³¹¹ Bu bağlamda deizmin, kişinin yaşamını Tanrı konusunu hiç gündeme getirmeden sürdürüp davranışlarında sadece sonlu ve dünyevi değerleri temel almasını isteyen,³¹² sanki Tanrı yokmuş gibi yaşama ya da Tanrı'yı günlük yaşama sokmama gayesinde olan pratik ateizmden³¹³ pek farkının olmadığı dahi iddia edilmiştir.

12- Dünyevileşme günümüzde pek çok insanı ciddi manada etkilemektedir. Bu bağlamda insanların önemli bir kısmı, Tanrı inancına sahip olmalarına rağmen, dinî esasları yaşantılarına yansıtılmaları noktasında bir takım deistik eğilimler göstermektedir. Bu tutumun bir sonucu olarak dinsel gerçeklikler, bir takım ahlâkî ilkeler ile sınırlandırılmaktadır.³¹⁴

13- Deizm açısından en fazla belirsizlik taşıyan şeyin Tanrı-insan ilişkisi olduğu söylenebilir. Deistler, âlemin ve tüm canlılığın yoktan yaratılması noktasında her ne kadar teizme yakın bir duruş benimsemiş olsalar da Tanrı ile yaratmış olduğu canlılar ve doğal olarak da özellikle insanlar arasında ne şekilde bir ilişki bulunduğunu net bir şekilde ortaya koyma konusunda başarılı olamamışlardır. İnsanoğlunun akıl, irade ve çeşitli duygulara sahip bir varlık olarak yaşamını sürdürdüğü, gerek biyolojik gerekse psikolojik ihtiyaçlar içinde bulunduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir. İhtiyaç

310 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", s. 175.

311 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 184.

312 Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 18-19, Samsun 2005, s. 351.

313 Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 9.

314 Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihî ve Teolojik Bir Yaklaşım*, s. 222.

içinde ve çeşitli açılardan âciz olarak yaratılmış insanın, her türlü âcizlikten münezzeh olan yaratıcısıyla ilişki içinde olmadığını düşünmek imkânsızdır.³¹⁵

14- Deizm'de, iyi ya da kötü değerlerinden söz etmenin anlamı yoktur. Çünkü değeri, değer olarak tayin eden bir merci söz konusu değildir. İnsan aklının, mutlak bir değer için yegâne merci olması ise imkânsızdır. Her insan, aklınca bir ölçü ya da değer takdir edebilir. Ancak bunun bir mutlaklığı ya da evrenselliği olmaz.³¹⁶

15-Deistler dini bireyselleştirmek suretiyle onu, sosyal yönü zayıf bir forma çevirmişlerdir. Bu noktada “Aydınlanma” zihniyetinin etkisinde kalan son iki yüz yılın insanı ise ilâhî ve kutsal olandan giderek uzaklaşarak dünyevileşmiştir. Tanrı inancına hayatın içinde gereği gibi yer verilmemesinin doğal bir sonucu olarak özellikle Batı dünyasında, dinsel alanda çok ciddi sapma ve yozlaşmalar yaşanmıştır. Mevcut medeniyetin ve modernliğin temsilcisi rolünde olduğu söylenen Batı dünyasını takip ve taklit etmeye çalışan çeşitli milletlerde de benzer bir yozlaşmanın yaşanması kaçınılmazdır.³¹⁷

16- Deizmde dini ve ahlaki kuralların vahiyle belirlenmemesinden kaynaklan boşluk, akıl tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Deist düşünce, insana sınırsız bir yetki ve özgürlük vermek suretiyle insanın kulluk vazifelerini dizayn etme yetkisini akla vermiş olmaktadır. Oysa insanoğlunun dini ve ahlaki açıdan eğitilerek ona istikamet kazandırılması ancak beşer üstü ilahi bir vahiy ile mümkündür. Bir insanın başka bir insan üzerindeki hakimiyeti Tanrı'nın insana hakimiyeti ile mukayese edilemez. İnsan aklı ile insanların ideal bir şekilde irşad edilmesi de imkânsızdır.³¹⁸

İyi-kötü gibi ahlaki normların, din ve vahye gerek olmadan doğrudan akıl ile edilebileceği anlayışı belli ölçüde doğru olsa

315 Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, ss. 428-429.

316 Hamdi Gündoğar, “Deizm; Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 39.

317 Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, s. 501.

318 Gündoğar, “Deizm; Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, s. 31.

da bunun bütün ahlaki normlar için geçerli olduğunu düşünmek doğru değildir. Hangi ahlaki normların evrensel olduğu konusunda dahi fikir birliği yokken, ahlaki normların salt akli çıkarımlarla elde edilebileceği iddiası makul değildir. Din ve vahiy olmadan insanın neden ahlaklı davranması gerektiğinin, ahlaklı davranmanın sonucunda ne gibi yaptırımların olacağının salt rasyonel çıkarımlarla izah edilmesi pek mümkün görünmemektedir. Aynı şekilde dinin sadece ahlaki normlara indirgenmesi de doğru değildir. Çünkü din, ahlaki boyutunun yanında metafizik boyuta da sahiptir.³¹⁹

17- Deizme göre âlem Tanrı tarafından yaratılmıştır ancak Tanrı yaratmada aktif ve sürekli bir role sahip değildir.³²⁰ İşte deizmin en zayıf yanı, dini hayatın mahiyet ve fonksiyonuna ters düşen bu tür anlayışlara yer vermiş olmasıdır. Emekliye ayrılmış bir Tanrı anlayışının dini duyguyu ve düşünceyi tatmin etmesi mümkün değildir.³²¹ Deizmin tam aksine vahiy merkezli dinlerde, âleme müdahale eden bir ulûhiyyet anlayışı söz konusu olduğu için, inananlar ibadet ve dua ederler. Buna bağlı olarak da Allah'a tevekkül ederler.³²² Bu bağlamda deizmin, tam ve doyurucu bir Tanrı tasavvuruna sahip olmadığı söylenebilir. Vahyin rasyonelliğe dayalı güvenli-
lirliğini hesaba katmaması deizmin önemli bir kusuru olup deizm insanlarla ilgilenmeyen doğal olarak da dualarına cevap vermeyen bir Tanrı tasavvuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi deizmin Tanrı'sının, insanların gönüllerine hitap etme şansı yoktur.³²³ Bu noktada Tanrı'dan bağımsız, kendi kendine işleyen bir dünya olabileceği tasavvurunun, duayı anlamlı kılabilcek paradigmadan yoksun olduğunu da vurgulamak gerekir.³²⁴

319 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", ss. 73-74.

320 Charles Taliaferro and Elsa J. Marty, Editor, *A Dictionary of Philosophy of Religion*, Continuum Publishing, New York London 2010, ss. 60-61.

321 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 184.

322 Recep Kılıç, "İslâm ve Çalışma Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 41, Sayı: 1, 2000, s. 135.

323 Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, s. 115.

324 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 73.

Kendisine dua edildiği halde ihtiyaç ve dualara yetişemeyen bir Tanrı'nın öncelikle otoritesi, bir sonraki adımda varlığı sorgulanmakta hatta ona ihtiyaç dahi olmadığına yönelik bir düşüncenin ortaya çıktığı görülmektedir.³²⁵ Bu bağlamda modern insan, çoğunluk tanrıtanımaz olmamakla birlikte dünyanın Tanrı'dan bağımsız olarak kendi kendine işlediği ve Tanrı'nın hiçbir müdahalesinin olmadığı anlayışını bir gerçek olarak varsaymaktadır. Böylesi bir algının her an bir iş üzerinde olan, bilen, gören, takdir ve müdahale eden bir anlayışı kavrayamadığı gibi aynı zamanda bu durumun insanın yaşamında köklü değişimlere, farklı epistemolojik ve ontolojik algılara yol açtığı bilinen bir gerçekliktir. Sonuç olarak böyle bir tasavvura savrulan insanın hayatında duanın anlamlı bir yeri olamayacaktır.³²⁶

18- Deizm, her ne kadar bir Tanrı düşüncesinin varlığını kabul etse de, tarihe, kültüre ve insan yaşamına müdahalede bulunan bir Tanrı tasavvurunu kabul etmez.³²⁷

19- Deizm, dinin kendisi olmayıp sadece onun solgun ve ölgün bir yorumundan ibarettir.³²⁸

20- Deizmin, hakikî bilginin elde edilmesinde aklı ve tabiat kanunlarını kutsama hatasına düştüğü görülmektedir.³²⁹

21- Beşeri tecrübedeki bölünmüşlük asrımızın en çetin problemidir.³³⁰ Bu bağlamda deizmin de insanları hayata herhangi bir yansıması olmayan kuru bir inanca sürükleyerek beşeri tecrübeyi bölmekte ve parçalamakta olduğu söylenebilir.

22- Deistlere göre Allah, kâinatı mükemmel bir şekilde yaratmış, kurulan bir saat gibi düzenlemiş ve daha sonra ise âlemi kendi haline bırakmıştır. Yani O, âleme müdahale etmemektedir. Bu yüzden meydana gelen kötülüklerin sebebi, insanın kâinatta ko-

325 Yıldırım, "Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı", s. 52.

326 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 81-82.

327 Aliye Çınar, *Deizm ve Ateizm Üzerine, Köprü Kitapları*, İstanbul 2018, s. 38.

328 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 184.

329 Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru", s. 17.

330 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 270.

nulan kanun ve kurallara riayet etmemesidir. Kâinattaki sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluğundan dolayı insanın doğal sebeplere sarılması yeterli görülmektedir. Bu yüzden de insanın metafizik bir sebep olan duaya yönelmesine gerek yoktur. Çünkü mükemmel bir şekilde yaratılmış olan insan akli, ihtiyaç duyulan bilgilere ulaşmak için yeterlidir. Bundan dolayı Allah'ın kitap ve peygamber göndermesine de ihtiyaç yoktur. Hâlbuki teistlere göre Allah'ın âlemi sürekli ve mükemmel olarak yaratması kötülüğü yok saymayı gerektirmediği gibi, insanın Allah'tan müstağni olmasını da gerektirmemektedir.³³¹

23- Deizmin doğa yasalarının, zorunlu bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde işlemesi nedeniyle ihlal edilemeyeceği anlayışı bilimsel bir iddia değildir. Çünkü bugün, Newton fiziğinin asksine Kuantum fiziği, tabiat kanunlarının zorunlu yapıda olmaktan ziyade belirsiz (indeterminist) yapıda olduklarını ortaya koymuştur.³³²

24- Deistik teoloji; bireyle değil, mekanik evrenle ilgilidir. Bu manada evrenin sürdürülebilirliği, Tanrı'nın bireyin ve toplumun hayatında yer tutmasından, ahlaka kaynaklık etmesinden çok daha önemli hale gelmektedir. Deizm, Tanrı'nın bilen, peygamber gönderen, duaları kabul eden bir varlık olarak sadece insanla değil, âlemin içindeki diğer varlıklarla da ilişkisi olduğunu göz ardı etmektedir.³³³

25- Deizm, sahip olduğu ulûhiyet anlayışı ile dini hayata imkân vermemektedir. Deizmde, dayanma, bağlanma, teslim olma, dua, tövbe gibi dini hayatın merkezinde yer alan olgulara yer bulmak imkânsızdır. Deizmin Tanrı'sı kendisine ibadet edilen bir Tanrı değildir.³³⁴ Çünkü deizmde Allah'ın içkinliği, kullarıyla olan ilişkisi neredeyse yok sayılmaktadır.³³⁵ Oysa Tanrı-insan ilişkisi, insana yalnız olmadığı hissini vermekte, insana güven duygusu aşılama-

331 Harman, *Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru*, s. 44.

332 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 73.

333 Düzgün, "Varlık", *Kelâm El Kitabı*, s. 206.

334 Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", s. 66.

335 İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kırıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, s. 45.

ta ve varoluşsal kaygılarının bertaraf edilmesini sağlamaktadır. Bu ilişki sağlıklı bir şekilde kurulamadığında hayatı anlamlandıran dini unsurlar anlamsızlaşacaktır.³³⁶ Sonuç olarak deizmde; insanlara ilgisiz kalıp onların dua ve niyazlarını duymayan, insanlara dini ve ahlaki kuralları koymaktan aciz tamamen pasif bir Tanrı algısı mevcuttur.³³⁷

26- Tanrı-insan münasebetinin zayıflaması günümüz dünyasında insanları bunalıma sokmaktadır. Bu bağlamda insanın Tanrı'yla sağlam ve sıkı bir ilişkisinin olmasını neredeyse imkânsız hale getiren deizm, insanların hem inanç noktasında hem de ruhî açıdan ciddi savrulmalar yaşamalarına neden olmaktadır.

27- Deizmin, ahiret inancı noktasında da net bir tavra sahip olmadığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda deist düşünürlerin, bu dünyadaki fiillerimizin ödül ya da ceza anlamında bir karşılığının olup olmayacağı hususunda farklılaştıkları görülmektedir. Bazı deistler, fiillerimizin bir karşılığı ve yaptırımı olması gerektiğini savunurken, bazıları ise ahiret inancını reddetmişlerdir.³³⁸

28- Deizmi savunan bazı kişilerin, farklı varlıkları aynı düzlemde düşünme gibi bir hataya düştükleri görülmektedir. Örneğin "Allah yapamayacağı şeyi yapabilir mi ya da Allah muhal olanı yapar mı?" tarzındaki sorularda yanlış kullanılan kavramlar, mantık hatalarına ve yanlış sorulara neden olmaktadır. Nihai olarak bu hata birbirinden farklı varlıkları aynı düzlemde düşünmenin sürüklediği bir yanılsamaya dönüşmektedir. Mantık hatasıyla örülmüş olan bu cevap alma isteği/isteksizliği "yanlış soruya doğru cevap aramak" gibi saçma bir girişimdir. Böylece kelime oyunları ile insanları sadece sınırlı olanı düşünmeye iterek kafalar karıştırılabilmekte, önce bir önerme ortaya atılmakta sonra da yanlış başka bir önerme ona dayandırılmakta ve işin içinden çıkılması mümkün olmayan çözümsüz bir rota çizilebilmektedir. Hâlbuki bu so-

336 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 73.

337 Gündoğar, "Deizm; Akıl Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 30.

338 Az, "Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları", s. 72.

rular ya "Tanrı'nın aşkınlığı, din dilinin yetersizliği, insan zihninin sınırlılığı" gibi esasları göz ardı eden bir bakış açısıyla sorulmakta ya da kelime oyunlarıyla muhatap, alt edilmeye çalışılmaktadır.³³⁹

Tanrı'nın gücünün sınırsız olduğunu söylemek, literal olarak her şeyi yapabileceği anlamına gelmemelidir. Tanrı'nın gücü mantıksal olarak mümkün olan her şeye yeten bir güçtür. Tanrı'nın mutlak gücünü, mantıksal açıdan mümkün olan şeyleri yapan ve Tanrı'nın temel özellikleri ile uyumlu olan bir güç olarak anlamak gerekir. Tanrı'nın gücü, kendisinin dışındaki bir güç tarafından sınırlandırılmamış olması anlamında sonsuz ve sınırsızdır.³⁴⁰ Tanrı, mantıksal olarak mümkün ve kendi mahiyetiyle tutarlı olan her şeyi yapabilir.³⁴¹

339 Fatma Aygün, "Ateizme Yol açan Başlıca Faktörler", e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi, 2017, ss. 551-552.

340 Arıcan, "Ulûhiyet Anlayışları", s. 61.

341 Peterson, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, s. 173. ; Peterson, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, s. 217.

IV. BÖLÜM

İSLAM DİNİNDE AKLIN VE TANRI- ÂLEM-İNSAN İLİŞKİSİNİN ÖNEMİ

İmanın ve dogmaların söz konusu olduğu alanda, eleştirel bakış kaybedilirse bundan en büyük zararı yine “sahih din” görecektir. O yüzden eleştirel bakışın belki de en çok gerekli olduğu alan dini düşünce alanıdır. Her dinin elbette bir takım dogmaları vardır. Dogmalar rasyonalize edilemediği veya bilgi temelli açıklaması yapılamadığından dolayı dogma adını alır. Ancak şu da bir gerçektir ki bir dini düşüncenin dogmaları, yani sorgulanamaz, dokunulmaz ve eleştirilmez olan boyutları ne kadar yoğun olursa o din itiraza ve istismara o kadar açık olacaktır. Bu yüzden her dini düşünce, dogmalarını rasyonalize etmenin yollarını aramıştır. Bu bağlamda örneğin İslam dini, eleştirel bakışı talep eder. İman yapısı gereği din hakkında düşünmeyi gerekli kılar. Çünkü inanan; kendi inancını anlamak, hikmetini bilmek ve açıklamak isteyecektir. İmanın, bilinçli olarak inanılmışsa bir değeri ve anlamı olacağı için iman; sorgulama, eleştirme, akletme ve tahkik sürecinden geçmek zorundadır. Bu noktada din felsefesi, her inanç biçimi için imanın olmazsa olmazıdır. Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere iman, yapısı itibarıyla böyle bir sorgulama sonrası gerçekleşen zihinsel bir faaliyettir. Nitekim Hz. İbrahim, bir peygamber olarak anlamak ve sebepleri bilmek istemiştir. Aynı şekilde Hz. Musa da “kalbim mutmain olsun” diyerek vahyin bildirdiklerinin sebeplerini ve anlamını bilmek istemiştir.³⁴²

İzmirli İsmail Hakkı’nın aşağıda yer alan görüşleri İslam dininde akla, derin düşünmeye ve sorgulamaya verilen ehemmiyet ve değeri ortaya koymasından çok önemlidir. İzmirli İsmail Hakkı bu noktada şunları söyler:

342 Tokat, “*Din Felsefesi Nedir?*”, s. 32.

“Dîn-i mübîn-i Ahmedî bir dîn-i yakîn ve burhân, bir dîn-i ilim ve irfân, bir dîn-i akıl ve fikrettir; tamamıyla aklı ıslaha râcî'dir. Aklı levsiiyât-ı evhamdan tathîr, zunûna itbâdan men eder; cehli en büyük düşman bilir, ulûm-ı nâfiayı tecviz, müntesiplerinin zât ve sıfatını envâr-ı maarif ile tezyin, akâid-i hakkayı telkin eyler. Taharri-i hakikatı emr; hurâfât-ı bâtılayı, esâtîri takbih edip bütün ahkâm-ı ilâhiyede akla hitap eder.”³⁴³

İslam düşüncesinin temel yönelişi, Allah-âlem-insan münasebetlerini asla koparmama ya da zayıflatmama doğrultusunda olmuştur. İslam inanç ilkelerine göre yaratıcı faaliyeti, ilmi, hikmeti ve lütfuyla Allah, âleme her an müdahale eden yüce bir varlıktır. Allah ile âlem arasındaki yaratan- yaratılan ilişkisi, deizmin bir defa olup bitmiş ve artık söz konusu edilmemesi gerektiği vurgulanan bir yaratan- yaratılan ilişkisi değildir.³⁴⁴ Din, var olanı bütünlük içinde kavrar. İlimde; akıl hâkim olup sanatta; duygu ön plandayken din; insanın hem akıl, hem duygu, hem de sezgi yönüne hitap eder. Onu, bütün boyutlarıyla bir bütünlük içinde kavrar ve şahsiyetine şekil verir. Bu şekillendirme ise vahiy, yani Kuran-ı Kerim sayesinde olur.³⁴⁵ Kur'an'a bakıldığı zaman insan niçin vardır sorusunun cevabında, “kulluk etmek”, “ibadet etmek”, “imtihan edilmek”, “kimin daha iyi iş yapacağını görmek” şeklindeki açıklamaları buluruz.³⁴⁶

Kur'an, yukarıda da vurgulandığı üzere bir yandan gerçekliğe dair bütüncül bir açıklama getirirken, diğer yandan insanın kendi entelektüel kapasitesiyle bu gerçekliğe ilişkin sağlıklı bir bilgi edinmesini hedeflemektedir. Bir başka ifade ile Kur'an, muhataplarına sadece belirli verileri sunmakla kalmayıp onlardan, bu verilerin gerçekliğini zihni yetenekleriyle tahkik edip bizzat akletmek suretiyle kendilerine sunulan hakikate ulaşmalarını istemektedir.³⁴⁷ Zira rasyonel bir temele dayanmayan dindarlık duygusal

343 İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni ilim-i Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 11.

344 Erdem, “*Deizm*”, s. 111.

345 Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 12.

346 Tokat, “*Din Felsefesi Nedir?*”, s. 26.

347 Ömer Mahir Alper, “*İslam, Akıl ve Hakikat*”, 7 (3), Milet ve Nihal, İstanbul 2010, s. 40.

açıdan yanıltıcı olabilir. Yani niyet, bağlanma vb.de olduğu gibi, epistemik ve ahlaki normlarla belirlenmemiş duygusal bir dindarlık irrasyonel yönelimlere konu olabilir. O yüzden bu tür sıkıntılarla yüz yüze gelmemek için dindarlığın rasyonelliği açısından bir öznenin inançlarının hangi temele nasıl dayandığı noktasındaki bir delillendirme, öznenin bilişsel erişimine açık olmalıdır. Buradan hareketle doğru veya rasyonel bir dindarlığın temelde hiyerarşik bir yapı olarak birbirini tamamlayan inançlar ve eylemler zincirinin epistemik ve ahlaki niteliklerine bağlı kalacağı söylenebilir. Rasyonel dindarlığı; bir kimsenin hayatını epistemik ve ahlaki normlar çerçevesinde organize etmek suretiyle varoluşsal sorumluluğunu kuşanarak Allah rızasını kazanma çabası olarak anlamak daha uygundur. Kısaca ifade etmek gerekirse dindarlık, yaşama karşı entelektüel ve ahlaki bir sorumluluğa sahip olmak şeklinde anlaşılabilir.³⁴⁸

İslam'da inancın makul ve rasyonel bir temele oturmasına yönelik bir kaygı ve endişe söz konusu olmamıştır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, insanların zihinlerinde herhangi bir soru işareti kalmasına imkân vermeyecek şekilde hem gayba iman etmenin değerini vurgulamış hem de birçok ayette akletme, düşünme ve tefekkür etmenin inanan kişi için ne denli önemli olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık Batı dünyasında var olan iman-akıl ilişkisindeki gerilim ve sıkıntı, geçmişten günümüze hala çözüme kavuşmayı beklemektedir. Hristiyanlığın temel dini akidelerinin ilmî ve aklî bir şekilde izah edilmelerinin pek mümkün olmamasından dolayı Batı'da, iman-akıl ilişkisinin sağlıklı bir zemine oturmadığı görülmektedir.

İnsanın; günlük hayatında ilmi, dini, bedii ve estetik tecrübeleri çoğu zaman iç içe yaşadığı görülür. Bilgi unsuru, bütünlük arz eden beşeri tecrübenin belki de en kolay ayrılabilen yönüdür. Rasyonellik denince akla ilk gelen şey ise insanın bilen bir varlık olmasıdır. Kur'an'a göre imanın rasyonelliği, topyekûn beşeri bir

348 Mehmet Sait Reçber, "Dindarlık ve Rasyonellik", Dinin Kaderi Çağdaş Sorunların Kısacasında Din içinde, Ed. Abdülâtil Tüzer, Elis Yayınları, Ankara 2017, ss. 84-88.

tecrübeden kaynaklanır. İslamiyetin rasyonellik anlayışında nakil, akıl ve keşfin birlikte hareket ettiği görülür. İnancın rasyonelliğinin yeniden ve daha güçlü bir şekilde inşa edilebilmesi ise Kur'anı manada ilim ve hikmetin inşasına bağlıdır.³⁴⁹

Hayata ve varoluşumuza anlam verme ile din arasında çok sıkı bir bağlantı olduğu görülür.³⁵⁰ Bu bağlamda İslam dini; madde ile mana, ceset ile ruh, fert ile toplum, dünya ile ahiret arasında denge kurabilen, mutedil bir toplumun inşasını hedefler. İslam, insanın meta haline getirilmesini, ölçüsüz davranışlar sergileyerek zevklerinin kölesi haline gelmesini önlemek istemiştir. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslami yapının en büyük özelliği, onun ahenk ve denge unsuru olmasıdır.³⁵¹

Kur'an, insanları hidayete çağırırken, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren peygamberler aracılığı ile devam eden bütün bir vahyi geleneğe uygun şekilde onları, fitri olan asli yapılarına ve yaratılış gayelerine uygun bir hayat tarzına davet etmektedir. Kur'an'ın insanları davet ettiği bu yol, insanı anlam boşluğundan ve göreceliğin şüpheliğinden kurtaran, onun Allah'la, evrenle, kendisi ve hemcinsleriyle olan ilişkilerini tevhidi bütünlük içerisinde yeniden düzenleyen, dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayan, aşırılıklardan uzak, denge ve itidal üzerine kurulan bir yoldur. Kur'an bunu yaparken bir taraftan semantik anlamda insanın kavram dünyasını düzenleyerek içeriğini doldurup yeniden dizayn etmiş; diğer taraftan ise ontolojik anlamda ise tevhide dayalı bir iman ve âlem telakkisini oluşturmak suretiyle insanın değer ve eylem boyutunu bu zemin üzerine inşa etmiş; ibadetlerle de nefis tezkiyesini motive ederek bir tür oto-kontrol mekanizması oluşturmuştur.³⁵²

349 Mehmet S. Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", İslâmî Araştırmalar, Sayı: 2, Ankara 1986, ss. 20-21.

350 Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 18.

351 Talip Özdeş, "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: X, Sayı: 2, 2006, s. 16.

352 Özdeş, "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü", s. 21.

Kur'an, muhatabı olan insanın iç dünyasının eğitimi üzerinde yoğun bir biçimde durmak suretiyle onların, akıllarına hitap ettiği oranda gönül dünyalarına da hitap eder.³⁵³ Bu bağlamda mümin, her şeyin Tanrı'yla alakalı olduğu bir algı dünyasına sahip olduğundan dolayı ne isterse sadece Tanrı'dan isteyeceğinin bilincinde olan kimsedir.³⁵⁴ Bu Tanrı'dan bağımsız, kendi kendine işleyen bir dünya olabileceği tasavvurunun tam tersi bir anlayışı yansıtmaktadır.³⁵⁵

İnsan aciz, zayıf, fakir ve sonsuz ihtiyaç içerisinde olmasına karşın Allah, insanı var eden, besleyen, büyüten, taleplerini görüp-gözetken ve onu asla yapayalnız bırakmayan rahmet sahibidir. Bu, inanan için hiç bir zaman unutulmaması gereken yaşamsal bir durumdur. Bu anlamda dua, Allah'a yönelmenin en saf ve en içten hali olarak karşımıza çıkar.³⁵⁶

İnsan, yukarıda da belirtildiği üzere Allah'a biyolojik, fiziksel, sosyal, psikolojik her açıdan muhtaçtır. Bu yüzden insan, kendisini yaratan yüce Tanrı'ya karşı gönülden bir bağlılık, sevgi ve muhabbet içinde olmayı ister. O'na dua etmek, çeşitli söz ve fiiller ile kulluğunu göstermek ister. İnsanın, tüm bunları yapabilmesi için de Tanrı'nın kendisini duyduğunu, gördüğünü ve üzerinde her türlü tasarrufa sahip olduğunu bilmesi, bu yüzden de O'na sığındığı ve yalvardığı zaman kendisine cevap verileceği ümidinde olması gerekir. Dua, kulun Allah'a yönelmesidir. Dua, kul üzerinde psikolojik manada bir rahatlama, huzur ve gönül tatmini meydana getirir. Duada Allah ile kul arasında bir vasıta yoktur. Kul, Yaratanına halini arz eder. Bu yüzden kul açısından dua etmek çok önemli bir ibadettir.³⁵⁷

Dinin Tanrı'sı salt aşkın bir Tanrı (deistik) değildir. O, aynı zamanda içkin olan, her varlığa vahyeden, kimi insanların tecrübesine konu olan, kızan, seven, duaya karşılık veren, insanlara şah-

353 Özdeş, "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü", s. 12.

354 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 90.

355 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 83.

356 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, s. 117.

357 Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, ss. 430-431.

damarından daha yakın olduğunu söyleyen bir Tanrı'dır.³⁵⁸ İslam dininde Tanrı'nın âlem ve insanla olan münasebeti deizmin tam aksine canlı ve dinamiktir. Yüce Allah, başta insan olmak üzere yarattığı bütün varlıkların her halini bilmektedir. Allah, kullarının dualarına icabet etmekte ve her daim onları koruyup gözetmektedir.

Aşağıda ele almaya çalışacağımız ayetlerde de görüleceği üzere, Kur'an-ı Kerim, insanın dua etme, ibadet yapma, kulluk etme, salih amel işleme, tefekkür etme, akletme ve sorgulama kabiliyetini kullanma vb. eylemlerini çok değerli birer faaliyet olarak görmektedir, Kısacası Kur'an-ı Kerim, Tanrı'nın âlem ve insanla olan münasebetini sağlam ve etkin bir zemine oturtmayı hedeflemektedir.

1- Yaratan, sürekli olarak yarattıklarıyla münasebet halindedir. Kur'an-ı Kerim Yüce Allah'ın insana kendinden daha yakın olduğu vurgusunu yapar.

Kur'an'da da belirtildiği üzere Allah, yarattığı insana şah damarından daha yakındır: *"Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız."*³⁵⁹

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili* adlı tefsirinde bu âyetle ilgili olarak şunları söyler:

*"Ona ilminin yakınlığı ve ondan ve ahvalinden malumuna sanki zatı karib imiş gibi en gizli şeylerinden hiçbirisi hafî kalmayacak bir taalluk ile taalluk eder olmasıdır."*³⁶⁰

2- Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın her daim kuluyla beraber olup kulunun her halinden haberdar olduğu ve yarattığı varlıkların her haliyle ilgilendiği hususuna sık sık vurgu yapıldığı görülmektedir.

*"O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. O, bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda da O bana şifa verir. O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır."*³⁶¹

358 Tüzer, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım–*, s. 34.

359 *Kâf Sûresi*, 50/16.

360 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Merve Yayınları, İstanbul 2001, Cilt: 7, s. 212.

361 *Şuara Sûresi*, 26/ 78-81.

*“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah’ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir.”*³⁶²

Elmalılı Hamdi Yazır, ilgili âyetin tefsirinde şu hususları belirtir:

*“Görüp temaşa ettiğiniz göklerin ve yerin melekûtundan tedbir ve idaresinden onlarda gerek temekkün ve gerek cüz’iyyet suretiyle olsun her ne varsa Allah hepsini bilir.”*³⁶³

*“Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. Allah, her şeyi kuşatıcıdır.”*³⁶⁴ Bu âyetin tefsirinde Elmalılı: “Yalnız semavat ve arzda kiler değil onların maverasında gerek âlem-i zihinde ve gerek âlem-i hâripte şey denilebilen hiçbir mevcut yoktur ki, evvel-ü âhirinden, zâhir-ü batınından Allah Teâlâ’nın ilm-ü kudreti ve hukm-i ulûhiyetiyle muhat olmasın.” der.³⁶⁵

3- *“Gözler O’nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir. Her şeyden (hakkıyla) haberdar olandır.”*³⁶⁶ Elmalılı’nın da belirttiği gibi: “Basarlar O’nu idrak ve ihata edemezken, O basarları idrak ve ihata eder. O latif-ü habîr en gizli, en duyulmaz zannedilen şeylerden gönüllerin hiç kimselere açılmayan esrar-ü temayülâtından haberdardır. O, onlara kendilerinden yakındır”³⁶⁷

4- Kul, bütün benliğiyle Allah’a dua ettiğinde duasına cevap alacağını ümit eder. Kur’an insanın bu ümidine çok güzel bir şekilde karşılık verir:

“Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O

362 Mucâdele Sûresi, 58/7.

363 Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, Cilt: 7, s. 419.

364 Nisâ Sûresi, 4/126.

365 Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, Cilt: 3, s. 106.

366 En’âm Sûresi, 6/103.

367 Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, Cilt: 3, s. 525.

*halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”*³⁶⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayetin tefsirinde âlemin kendi başına açıklanabileceğini, her hangi bir doğüstü güce gerek olmadığını iddia eden natüralistlerin bu görüşlerinin Kur'an tarafından reddedildiğini belirterek şunları söyler:

“Burada Halık-ı Kâinat olan Hakk Teâla'yı bilmez, işitmez, kör, sağır bir kuvvet ederek namaz, oruç dua gibi ibadetleri, müracaatları faidesiz, lüzumsuz gibi gören cahil natüralistlere şiddetli bir red vardır.”³⁶⁹

“(Ey Muhammed!) De ki: ‘Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin!’”³⁷⁰ İnsan Rabbine sığındığı ve ona yöneldiği oranda mutlu ve huzurlu olur. Varoluşuna anlam ve değer katar. Bu manada dua, insanı özüne götürür. Duadan uzaklaşmak ise insanın hem özünden hem de varoluşunun anlamından uzak kalması demektir.

5- İnsanın kendini yoktan var eden ve kendisine sayısız nimetler veren Rabbine karşı kulluk görevini yerine getirmesi, her daim O'na şükretmesi bu bağlamda Rabbiyle sağlam bir münasebet halinde olması çok önemlidir. Kur'an-ı Kerim insanların Allah'a kulluk etmelerini onların yaratılışlarının hikmet ve gayesi olarak görür:

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”³⁷¹ Elmalılı'nın da vurguladığı gibi, “Cin ve İns cinsinin hilkatlerinin hikmeti, Allah'ı tanıyıp O'na ibadet ve ubudiyyet etmektir.”³⁷²

6- İmanın içselleştirilmesi çok önemlidir. Bu manada imanın insanın bütün söz, davranış ve tutumuna sinmiş olması gerekir. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette iman etme ve salih amel işleme ayrılmaz bir bütün olarak sunulmuştur.

368 Bakara Sûresi, 2/186.

369 Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Cilt: 2, s. 5.

370 Furkân Sûresi, 25/77.

371 Zâriyât Sûresi, 51/56.

372 Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Cilt: 7, s. 240.

“Onlar ayaktaayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler.”³⁷³

Elmalılı Hamdi Yazır’ın da ilgili ayetin tefsirinde vurguladığı üzere, “Bu ahval-i selâse, insanın bütün ahvaline şamildir. Ulu’-u elbab her ne halde bulunurlarsa bulunsunlar, kalpleri zikrullahtan başka bir şey ile itmi’nan zevkini bulamadığından, zikrullahtan gaflet etmezler.”

“Ancak, iman edip salih ameller işleyenler başka. Onlar için devamlı bir mükâfat vardır.”³⁷⁵ Bu âyette, “İman edip mucebince Allah için güzel ameller işleyerek o ahsen- takvimi gaye-i kemaline götürmeğe çalışanların kesilmez bir ecrü mükâfata ermeleri” hususuna vurgu yapılmaktadır.³⁷⁶

7- İnsan; kaygıları, üzüntüleri, hayal kırıklıkları ve endişeleri olan bir varlıktır. Özellikle günümüz dünyasında insanlar, bu duyguları çok daha yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar. Bu bağlamda her türlü maddi imkâna rağmen insanların mutsuz olduğu, hiçbir şeyden tatmin olamadığı görülmektedir. Kısacası modern hayat insani değerleri inşa etmekten ziyade onları ciddi anlamda tahrip etmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de, insanın Allah’la olan irtibatını her daim canlı ve dinamik tutması gerektiği bu bağlamda insanın ancak Allah’ı anmakla sıkıntılarından kurtulabileceği vurgusu yapılır:

“Onlar, inananlar ve kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur. İnanan ve salih amel işleyenler için, mutluluk ve güzel bir dönüş yeri vardır.”³⁷⁷ Elmalı’nın da ilgili âyeti tefsir ederken vurguladığı gibi, “Gönüllerin ıztırabı sükûn bulur, yatıştır. Allah deyince fikirler, gaye-i teharisine

373 Âl-i İmrân Sûresi, 3/ 191.

374 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Cilt: 2, s. 474.

375 Tin Sûresi, 95/ 6.

376 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Cilt: 9, s. 154.

377 Ra’d Sûresi, 13/ 28-29.

ermiş, mantıklar durmuş, bütün hissiyat, bütün ümidler, korkular son merci'ine dayanmış bulunur."³⁷⁸

Kur'an, insanların hangi halde olursa olsun Rablerine sığınmalarını ister: *"Onlar; başlarına bir musibet gelince, 'Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz' derler."*³⁷⁹ Elmalı'nın da belirttiği gibi, "Allah mevcut ve baki oldukça, bizim için yeniden yeniye nice nice ruhaniyetlere, cismaniyetlere mazhariyet daima mümkün ve namütenahi mümkündür."³⁸⁰

8- Kur'an inananlardan sürekli olarak akıllarını kullanmalarını, ibret almalarını, var olan şeyler üzerinde derin derin düşünerek tefekkür etmelerini istemiştir. Bu hususla ilgili ayetlerden birkaç örnek verilmesi faydalı olacaktır:

*"Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten yağdırıp kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır."*³⁸¹

*"O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır."*³⁸²

*"O, diriltendir, öldürenidir. Gece ile gündüzün birbirini takip etmesi de O'na aittir. Hala aklınızı kullanmıyor musunuz?"*³⁸³

*"O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra 'ala-ka'dan yaratan, sonra size (ana rahminden) çocuk olarak çıkaran, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır. İçinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar."*³⁸⁴

378 Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Cilt: 5, s. 169.

379 *Bakara Sûresi*, 2/156.

380 Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Cilt: 1, s. 450.

381 *Bakara Sûresi*, 2/164.

382 *Nahl Sûresi*, 16/12.

383 *Mü'minün Sûresi*, 23/80.

384 *Mü'min Sûresi*, 40/67.

“Korku ve ümit kaynağı olarak şimşeği size göstermesi, gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesi O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır.”³⁸⁵

İlgili âyetin tefsirinde Elmalılı Hamdi Yazır şu hususları vurgular:

“Aklı olan, çok düşünmeye hacet kalmadan bir hadis ile anlar ki, bunu yapan ölüleri diriltmeğe kadirdir. Ölmüş bir kavim de, bir şimşek parıltısı arasında semadan inen su gibi bir neşe-i hayat ile diriliverir. Ve binaenaleyh hem O’nun azabından, yıldırımından korkmalı mağrur olmamalı, hem de rahmetine şevk-u ümid ile sarılmalı me’yus olmamalı.”³⁸⁶

Yukarıda değinmeye çalıştığımız Kur’an-ı Kerim ayetlerinden de net bir şekilde anlaşıldığı üzere İslam dininde Tanrı-âlem-insan ilişkisi dinamik ve canlıdır. Bu bağlamda İslam dininde başta dua olmak üzere Allah’a ibadet etme, Allah’ın rızasını kazanmaya yönelik bir hayat yaşama, yaratılanı yaratandan ötürü sevmek, her an Allah’ın huzurundaymış hissiyatında olma, hayatın her anında salih amel yapabilme esnekliğine sahip olma, aklını kullanma, tefekkür etme gibi hususlara sürekli olarak vurgu yapıldığı görülmektedir.

Maalesef İslam’ın doğru bilinmemesi ve özüne uygun şekilde anlaşılmaması, deizmin Müslümanlar üzerinde etkili olmasına neden olmaktadır. Deizm anlayışının temel iddiaları ve Hristiyanlık inancına yönelik temel itirazlar incelendiği takdirde doğru bir İslam anlayışına sahip olunması durumunda deizmin, İslam düşüncesi açısından tehdit oluşturmasının mümkün olmadığı açıkça görülecektir. Başka bir deyişle İslam dininin aşağıda belirtilen temel özelliklerinin sağlıklı bir şekilde anlaşılması durumunda deizmin, bizler için sorun teşkil etmeyeceği anlaşılabacaktır.

İslam dininin temel özellikleri şunlardır:

385 Rûm Sûresi, 30/24.

386 Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, Cilt: 6, s. 267.

1-İslam, tevhit dinidir.

2-İslam, doğal ve fitri bir dindir.

3-İslam, sağlam ve yaratılışa uygun bir peygamberlik inancına sahiptir.

4-İslam, değişme ve bozulmalara karşı korunmuş güvenilir bir vahye sahiptir.

5-İslam, aklın önemine vurgu yapan, akıl-vahiy uyumuna sahip bir dindir.

6-İslamın evrensel ilkeleri vardır.

7-İslamda kilise gibi bir kurum yoktur.

8- İslam papalık ve ruhban sınıfının olmadığı bir dindir.

9-İslam; delile dayalı, inceleme ve araştırma yapmaya sevk eden bir dindir.

10-İslam; düşünce ve inanç özgürlüğüne, barış içinde yaşamaya dayalı bir dindir.

11- İslam; bilime teşvik eden ve bilim ile çatışmayan bir dindir.³⁸⁷

Sonuç olarak Hristiyanlıkta, geçmişten günümüze kadar sağlıklı ve sağlam bir temele oturtulamamış olan Tanrı-âlem-insan münasebetinin İslam dininde ideal seviyede gerçeklik kazandığı görülmektedir. Buradan hareketle İslam dininde, insanların deist bir tutuma sahip olma ihtimalinin çok zayıf olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bir taraftan İslam dinini temsil ettiği iddiasında olan diğer taraftan ise dini kendi çıkar ve emellerine alet eden art niyetli kişilerin İslam dinine, çok büyük zarar verdikleri hususu da göz ardı edilmemelidir. Bu kötü niyetli kişilerin yanlış tutum ve davranışları, başta gençler olmak üzere toplumu ciddi manada rahatsız etmekte hatta onların dine karşı zaman zaman sert tepkiler vermesine sebep olmaktadır. Bu sorunu çözmek için öncelikle gençlere ve toplumun diğer kesimlerine sağlıklı bir din eğitimi ve-

387 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 222.

rilmelidir. Bu sayede onlar, deizm ya da ona benzer yanlış ulûhiyet anlayışlarından etkilenmeyecektir.

V.BÖLÜM

GENÇLERİMİZİ DEİZMDEN UZAK TUTMAK İÇİN YAPILMASI GEREKENLER

Gençlerde varoluşsal bilinç oluşturma çabası çok önemlidir. Bir gencin varoluş açısından yaşama katılması için gerekli donanımın yetişmesine imkân sağlayacak olan temel alanlar: mitoloji, felsefe, etik, teoloji ve estetikdir. Bu alanlar ortak akıl kullanımı ışığında birbirini tamamlar ve tanımlar. Günümüzde gençliğin; inanç erozyonu, değer yozlaşmışlığı, kültür boşluğu, kimlik yoksunluğu gibi içsel ve manevi problemlere yakalanmasına neden olabilecek olumsuz akımlar karşısında yenik düşmemesi için ne gerekiyorsa o yapılmalıdır.³⁸⁸

Deizmin küresel boyuttaki yayılışı göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Neslimizin deizmden etkilenmemesi için dinî ve milli değerlerimizi neslimize çok iyi öğretip bu değerlerin hayata tatbikini sağlamak zorundayız. Murtaza Korlaelçi'nin de vurguladığı gibi neslimizi en güzel şekilde yetiştirme noktasında başarılı olmak için İlahiyat Fakülteleri ile İslami Bilimler Fakültelerindeki felsefe derslerini azaltma, hatta tedrisattan kaldırmak gibi yanlış girişimler yerine, felsefe tarihi ve din felsefesi derslerini kadro ve ders saatleri bakımından kuvvetlendirmek fazlasıyla önem arz etmektedir. Bu noktada, din felsefesi içinde deizm bölümünün zaten var olduğuna dikkat çeken Korlaelçi, hocanın iyi çalışıp öğrencinin de iyi hazırlanması durumunda deizmin geçersiz, hakikat dışı bir sistem olduğunun görüleceğini vurgular.³⁸⁹

Modernitenin, insan yaşamı üzerinde ciddi olumsuz etkileri olmuştur. Bu bağlamda insan ve kutsal arasındaki bağ zayıflatılmış hatta kopartılmıştır. Maalesef birey olarak insan ve tür olarak

388 Metin Yasa, *Gençlik ve Varoluş*, Elis Yayınları, Ankara 2017, ss. 107-108.

389 Korlaelçi, *"Deizm- Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları"*, s. 22.

insanlık bölünüp parçalanmıştır. İnsan başta kendine olmak üzere değerlerine yabancılaşmış ve çevresinde yalnızlaşmıştır. Alkol ve uyuşturucu bağımlılarının sayısı giderek artmıştır. İnsanlar arası ilişkilerde çıkarıcılık egemen olmuştur.³⁹⁰ Aynı şekilde içinde yaşadığımız toplumdaki bazı insanların zorluklar karşısında sabırsız, tahammülsüz, dayanıksız ve dirençsiz olduğu; ödün vermeksizin ideal ahlaki değerlere bağlı kalma konusunda yetersizlik ve yılgınlık göstererek değerlerden yavaş yavaş ya da öfkeyle, isyanla ve hızla uzaklaştığı³⁹¹ görülmektedir.

Modernitenin sebep olduğu sıkıntılardan kurtulmak için ahlaki değerleri içselleştirmiş insanların yetiştirilmesi gereklilikten öte bir zorunluluktur. İnsanların kötü huylarından arındırılıp iyi huylarının geliştirilmesi ve böylece insanlar arası ilişkilerin daha zararsız bir konuma indirgenmesi ve bununla da yetinmeyip çok daha yararlı ve yetkin hale getirilmesi için çaba sarf edilmelidir. Zira dinlerin en önemli iddialarının ve işlevlerinin başında insanlara ahlaki açıdan rehberlik etmelerinin geldiği söylenebilir.³⁹² Bu bağlamda ahlaki erdemler vereceği, sağlayacağı iyi amaç ile insanı doğru bir yöne yöneltir ve mutluluğu aramaya isteklendirir.³⁹³ Böylece inancı sağlam, kararlı, çalışkan, pes etmeyen, tuttuğunu koparan, dürüst, güçlü bir kişilik ortaya çıkar.³⁹⁴

Gençliğin hayata direnç göstermesi ve zorluklara karşı dayanıklı olması için onları kendi çağının sorunlarıyla baş edebilecek evsafıta eğitmemizin hayati öneme sahip olduğu unutulmamalıdır.³⁹⁵ Bu yüzden de sevgi ve hoşgörü merkezli, birlik ve beraberliği önemseyen bir gençlik için çözüm yolları bulmak gerekir. Kardeşlik ve dostluk merkezli, huzur ve mutluluğu önceleyen bir gençlik için çaba gösterilmelidir. Bilgi ve duygu merkezli, güveni ve duyarlı-

390 Cafer Sadık Yaran, "Modernitenin İnsan Sevgisi Üzerine Etkileri", Eski Yeni, Sayı: 17, 2010, s. 13.

391 Cafer Sadık Yaran, "Ahlaklılığın Evreleri ve İdeal Ahlakın Özellikleri", Yetkin Düşünce, Yıl: 1, Sayı: 4, 2018, s. 42.

392 Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik, Rağbet Yayınları*, İstanbul 2016, s. 337.

393 Kemal Batak, *Aristoteles'ten Ernest Sosa'ya Erdem Epistemolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 30.

394 Yasa, *Gençlik ve Varoluş*, s. 110.

395 Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, s. 14.

lığı içselleştirebilen bir gençlik için öneriler getirilmelidir. Erdem ve samimiyet merkezli, değer ve ilkeleri olan gençlik için projeler üretilmelidir. İnanç ve akıl merkezli, klasik ve çağdaş verilerle donatılmaya açık bir gençlik için yatırımlar yapılmalıdır. Böylelikle bir genç; güven duygusunun önemini kavramalıdır. Temel haklara ve özgürlüklere saygı duymayı öğrenmelidir. Kısaca genç, birlik içinde olma özlemi içinde serpilip gelişmelidir.³⁹⁶ Gençler üzerine aşırı vurgu yapılması, onları eleştirme ya da sürekli olarak onlara akıl vermeye çalışmak olarak algılanmamalıdır. Gençlere verilen ehemmiyet, onların bu vatan için ne denli kıymetli olduğu, istiklalimizin devamı ve istikbalimizin inşasının onlara bağlı olduğu, İslam medeniyeti mirasının geleceğe ulaştırılmasının onların elinde olduğu bağlamında değerlendirilmelidir.

Disiplinlerarası bütünlük, genç insana varoluşsal bilinç kazandırma sorununu çözüme kavuşturma çabası açısından, anlamlıdır. Bu bağlamda mitolojik veri, etik, felsefi düşünce, teolojik inanç ve estetik bilincin bir gencin yaşamında öz eleştiri yapmasını sağlayabilecek seviyede etkinliklere kapı aralayacağı göz ardı edilmemelidir. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse varoluş bilinci kazanmış bir gençliğin yaşadığı ortamda; bilgisizlik batağına dalışa, sadece düşünsel düzeyde kalışa, zihinsel sığılşa alkışa, kanıtsız inanca sarılışa, üretmeden tüketmeye yer yoktur.³⁹⁷

Yukarıda değinilmeye çalışılan hususlarda da net bir şekilde görüldüğü üzere gençlerimizin sağlam bir inanca ve dine yönelik sağlıklı bir bakış açısına sahip olmaları çok önemlidir. Bu yüzden onlara aklen, kalben ve ruhen tatmin olabilecekleri bir din eğitiminin sunulması gereklidir. Böyle bir eğitim, gençlerimizi her türlü olumsuz görüş ve anlayışa karşı koruyan bir kalkan vazifesi görecektir. Sonuç olarak gençlerimizi deizmden uzak tutabilmek için aşağıda vurgulanan çözüm önerilerinin dikkate alınması, sağlıklı birey ve huzurlu toplumun inşası noktasında gereklilikten öteye bir zorunluluktur.

396 Yasa, *Gençlik ve Varoluş*, s. 110.

397 Yasa, *Gençlik ve Varoluş*, s. 111.

1- Gençlerimizin ilgi ve dikkatlerini çekebilecek bir din dili kullanılmalıdır. Bu dil onların duygu, düşünce ve davranışlarını olumlu anlamda etkileyebilecek bir özelliğe sahip olmalıdır. Bu noktada ilahiyatçılar, din görevlileri, din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenleri ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin gençlerin hem İslam dinini sağlıklı bir şekilde öğrenmelerini sağlayacak hem de nazar-ı dikkatlerini celb edecek bir dil ve üsluba sahip olmaları gerekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere günümüz insanına dinî tebliğ yapan uzmanların, irşat ile görevli vaizlerin, Kur'an ve peygamber metodunu yeniden ele alarak, din dili, din eğitimi ve din psikolojisi çerçevesinde değerlendirmeleri çok önemlidir.³⁹⁸

2- Genelde eğitim, özelde din eğitimi ile uğraşan herkesin çok güçlü bir empati kurma yeteneğine sahip olması gerekir. Bu bağlamda, başta din görevlileri olmak üzere dini değerleri insanlara iletme gayretinde olan kişiler, gençlerin ruh ve düşünce dünyalarına ulaşmak için elinden gelenin en iyisini yapma idealinde olmalıdır. Bu noktada çağdaş Türk düşüncesinin en önemli düşünürlerinden biri olan Nurettin Topçu'nun din ve din adamlarına yönelik müstesna görüşlerinin izah edilmesi faydalı olacaktır.

Ahlak hamurumuzun mayası olan dinin, dindar halkta bir kabuktan ibaret kaldığını iddia eden Topçu'ya göre, din artık insanlara hakikat ve insan sevgisi verememektedir.³⁹⁹ Ona göre, irade terbiyesini en kuvvetli şekilde vermesi gereken din adamları, ruhlara gıda verme konusunda başarısız olmuştur.⁴⁰⁰ Din adamlarının ruhi hayat sahibi olma vasfını kaybetmiş olduklarını öne süren Topçu'ya göre bizlere İslam'ın ruhunu ancak ruhtaki cihadın ne olduğunu bilen gerçek din adamları anlatabilir.⁴⁰¹

Nurettin Topçu'ya göre gençlerin sağlıklı bir din eğitimi alması-

398 Erdoğan, "Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", s. 803.

399 Nurettin Topçu, *Yarınki Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, ss. 12-13.

400 Nurettin Topçu, *Ahlak Nizamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 137.

401 Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, s. 23.

nı sağlayacak olan din adamları aşağıda belirtilen özelliklere sahip olmalıdır:

a- Din adamı her şeyi okumalı, her ilme aşına olmalı, herkesi okutmak suretiyle insanların ilmi sevmelerine yardımcı olmalıdır.

b- Kitaba, gazeteye, şiire, romana, sahneye ve her sanata nüfuz etmelidir.

c- Halka şefkat ve hizmet elini uzatarak sahipsiz ve yetim çocukları yetiştirmelidir.

d- Herkese hürmet ederek Allah'ın hiçbir kuluna hakareti reva görmemelidir.

e- Her güzel emeğin hizmetinde olarak herkesten ziyade merhametli olmalıdır.

f- Din adamı, hangi gaye uğrunda olursa olsun para ve menfaat endişelerinden uzak durmasını bilmelidir.⁴⁰²

Yukarıda belirtilen özellikleri kendinde toplamayı başaran bir din adamının dini eğitim verdiği gençlerin hem dine hem de din adamına bakışları çok sağlıklı olacaktır. Bu bağlamda gençler, inanç noktasında herhangi bir çelişkiye ya da açmaza düşmeden mutlu ve huzurlu bir şekilde dini hayatlarını sürdürebileceklerdir.

3- Muallim, ruhlar sanatkârı, dünyanın en büyük mesuliyetine sahip insanı olduğunu⁴⁰³ asla unutmadan gençlerin karakter inşasında etkin bir rol üstlenmelidir. Bu bağlamda gençlerin ruhlarını inşa etmekle görevli olan öğretmenlerin aşağıda belirtilen özelliklere sahip olması gerekir:

a- Her şeyden önce muallim hayatımızın sahibi olmaktan ziyade sanatkârdır. Kullanıcısı değil yapıcısıdır. Seyircisi değil aktörüdür.

b- Muallim en doğru, en güzel hayat örneğini yapar, hazırlar, bize sunar; biz yaşarız. Bizim vazifemiz ise bu hayata anlayış katmaktır, anlayışla ona iştirak etmektir.

402 Topçu, *Ahlâk Nizamı*, s. 138.

403 Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, ss. 62-63.

c- Muallim, geçeceği yol bütün engellerle örtülü olduğu halde, buna tahammül etmesini bilen, tahammül etmesini seven idealcidir.

d- Tahammülsüzlük ve şikayetin başladığı yerde muallimlik davası biter.

e- Muallimlik sevgi işidir, ruh sevgisidir. Bu manada ruhun ulvî isteklerine nefsinden herşeyi feda eden sevginin ferdi ulaştırdığı örnek insan mertebesidir.

f- Muallim, hepimizin her an muhtaç olduğu doktordur. O, iman ve anlayış vasıtaları ile bizi tedavi eder.

g- Ruhumuza aşılar yapan doktor olarak muallim, aslında ruh dünyamızın hem duygu, hem bilgi, hem de irade bölgelerinde tedavisini ve aşılarını yapmaya mecburdur.

h- Bize mesuliyetin ne olduğunu bilen muallim lazımdır.

ı- Muallim sahip olduğu bu mesuliyetle içimizde en fazla hür olan insandır. Çünkü mesuliyetimiz, hürriyetimizin kaynağıdır.

i- Muallim; sabrın üstadı, ilmin hakikat olduğu için hayranı, ruhlara hakikat tohumlarını ektikten sonra onlardan feyz almanın değil de, onlardan mesul olmanın aşığı, hizmet ehli ve sonsuzluğa imanın sahibi insandır.⁴⁰⁴

j- Muallim tüccar değildir. Maaş ve ücretinin azlığı, çokluğu davası içinde mesleğine kıymet veren insanın bu mukaddes vazifeyi yaptığı söylenemez. Çünkü bu para değil, ruh işidir.⁴⁰⁵

k- Muallim, milletin çocuklarına feda olmasını bilen kişidir.⁴⁰⁶

Yukarıda belirtilen özelliklere sahip olan bir öğretmen tarafından eğitilen gençlerin dini, ahlaki, milli ve manevi değerlerine sahip çıkma noktasında herhangi bir sorun yaşamayacakları ve deizm gibi yanlış ulûhiyet anlayışlarına itibar etmeyecekleri rahatlıkla ifade edilebilir.

404 Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, ss. 66-71.

405 Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, s. 60.

406 Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, s. 102.

4- Modern çağın inanç problemlerine ihtiyaca uygun modern çözümler üretmek ve bunun için gerekli olan araçları en güzel şekilde kullanmak elzemdir. Özellikle gençlerin bilime ve felsefeye olan ilgileri görmezden gelinmeyerek onlara dini inancın bunları teşvik ettiği gerçeği güçlü bir şekilde ifade edilmelidir.⁴⁰⁷

Aklın önemine Kur'an kadar vurgu yapan başka bir dinî metin yoktur. Bu bağlamda, Kur'an'da hemen her fırsatta insanların hem Allah'ın vahiy ile gönderdiği ayetler hem de evrende yaratmış olduğu deliller üzerinde akıl yürütüp derin derin düşünmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁰⁸

5- İslam inancının temel ilkelerini içselleştirmemiz ve en güzel şekilde hayatımıza yansıtarak etrafımıza örnek olmamız hayati öneme sahiptir.⁴⁰⁹ Böylelikle gençlerimizin dine ve dini değerlere karşı çok olumlu bir tutuma sahip olmaları sağlanacaktır.

6- Kendi içimizdeki bozulmaları düzelterip iyileştirmeye gayret etmediğimiz sürece özellikle gençlerin dinden uzaklaşması ya da son derece yanlış bir din algısına sahip olmaları kaçınılmaz bir son olacaktır. Bu yüzden inananlar olarak acilen doğru bir peygamber algısına ve peygamberimizin örnekliğinde doğru bir din anlayışına sahip olmamız şarttır.⁴¹⁰

7- Doğru bir din anlayışına sahip olduğu ve gençlerimize hakiki manada rol model olduğu zaman deizmin gençlerimize yönelik bir tehdit unsuru olmasının önüne geçebiliriz. Bu bağlamda dini inancın sağlam bir temel üzerine inşa edilmesiyle birlikte gençlerimizin dine bakış açıları da çok sağlıklı olacaktır

8- Gençlerimizin Nurettin Topçu, Erol Güngör, Sezai Karakoç gibi hem felsefî ve metafizik alanda derinleşmiş hem de dini, milli, ahlaki ve manevi değerleri içselleştirmiş olan düşünürlerden haberdar olmaları sağlanmalıdır. Böylelikle onlar bu düşünürlerin

407 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 239.

408 Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri", s. 18.

409 Dorman, *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, s. 240.

410 Dorman, "Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri", s. 17.

eserlerini inceleyerek felsefî düşüncesinin dine karşı olmak bir yana dini hayatın derinliğine ne denli olumlu katkıları olduğunu somut olarak görebileceklerdir.

9- Kendilerine Müslümanız diyen insan yığınının ibadetlerinin, ruhsuz bir iskeletten koparılmış parçalara benzediğini iddia eden⁴¹¹ Topçu, irade terbiyesini en kuvvetli şekilde vermesi gereken din adamlarının ruhlara gıda verme konusunda başarısız oldukları inancındadır.⁴¹² Bu yüzden din adamları, gençlerimize inancın insan hayatına heyecan ve anlam kattığını öğretme gibi bir sorumluluğa sahip olduklarını asla unutmamalıdır.

10- İnsanın asıl mayası ızdıraptır. Nurettin Topçu'nun da vurguladığı gibi ızdırapsız yapılan dua bir şarlatanlıktan ibarettir. Ona göre ızdırap, harfsiz, sözsüz, sessiz konuşabilen kalbin dilidir.⁴¹³ Günümüz gençliğine, ızdırap sahibi olmanın bir insan için ne denli önemli olduğu öğretilmelidir.

11- Gençliğe Nurettin Topçu'nun Yarınki Türkiye adlı eserinde vurguladığı idealin aşısı yapıldığında onların hem inanç hem de düşünce dünyaları aydınlanacak böylece çok sağlıklı bireyler olarak yetismeleri sağlanacaktır. Topçu'nun idealize ettiği gençlik aşağıda belirtilen özelliklere sahiptir:

“Yarınki Türkiye'nin kurucuları, yaşama zevkini bırakıp yaşatma aşkına gönül verecek, sabırlı ve azimli, lakin gösterişsiz ve nümayişsiz çalışan, ruh cephesinin maden işçileri olacaklardır. Bu ruh amelesinin ilk ve esaslı işi, insan yetiştirmektir. Hünerleri hep fedakârlık olan bu hizmet ehli gençler, hizmetlerinin mükâfatını da hizmet ettikleri insanlardan beklemeyecekler, sonsuzluğa sundukları eserin sesinin akislerini yine sonsuzluktan dinleyeceklerdir.”⁴¹⁴

12- Dinin en belirgin özelliklerinden birisi, insanın hayatı ve varoluşsal sorularına cevap verme amacıyla olması ve bu yüzden

411 Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, s. 27.

412 Topçu, *Ahlâk Nizamı*, s. 137.

413 Nurettin Topçu, *Var Olmak, Dergâh Yayınları*, İstanbul 1999, s. 78.

414 Topçu, *Yarınki Türkiye*, s. 14.

onun anlam dünyasına seslenmesidir. Bu anlamda din belirsizlikleri gidererek insanın “güvende hissetme” sini sağlamaktadır. Dinin belki de en önemli fonksiyonu bu temel problemlerin doğurduğu güvensizlik durumunu “iman” yoluyla ortadan kaldırmasıdır. Çünkü insan hem kökenine ve varlık içindeki yerine dair bir açıklama arar, hem de geleceği ve ölümden sonrası hakkında güvende hissetmek ister.⁴¹⁵

İnsandaki sonsuzluk duygusu aynı zamanda ruhun sonsuzluk için yaratıldığının bir işaretidir. İnsan, kendinde bulunan aklın yargılama gücünü düşündüğünde dahi başıboş, amaçsız ve abes yaratılmadığını, ahiret hayatının mutlaka olması gerektiğini rahatlıkla kabul eder. Ahiret hayatının olmadığına inanmak ve yaşamın sadece dünya hayatından ibaret olduğunu iddia etmek doğal olarak hikmet dışı bir yaratma düşüncesini beraberinde getirecektir. Oysa gerek evrende görülen düzen ve gerekse insanın mükemmel bir varlık oluşu sıradan/ bayağı bir yaratılış olmadığının en açık göstergesidir. Akıl, şuur ve idrak sahibi insanın yaşamının, ölümle sonuçlanacak bir dünya hayatına indirgenmesi, amaçsız ve gayesiz olması, hikmetle bağdaşmayacağı gibi akıl ve mantıkla izahı da mümkün değildir.⁴¹⁶

Günümüz dünyasında gençler başta olmak üzere toplumun ahiret algısının güçlendirilmesi çok önemlidir. Kur'an-ı Kerim'in ilgili ayetinde de vurgulandığı üzere; “*Kişinin kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı gün kulakları sağır edercesine şiddetli ses geldiği vakit, işte o gün onlardan herkesin kendini meşgul edecek bir işi vardır.*” (Abese Sûresi, 80/ 33-37) Bu manada Elmalılı Hamdi Yazır'ın da değindiği gibi, “Onun ehemmiyeti başkalarını düşünmeğe, imdad etmeğe meydan vermedikten başka onlardan kaçırır, hepsini feda ettirir.”⁴¹⁷ Bu bağlamda ölüm hakkında düşünmek ve onun gerçekliğini hatırd tutmak insana bir-

415 Latif Tokat, “Dünya Görüşü-Din İlişkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 9, 2006, s. 62.

416 Erdoğan, “Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”, s. 800.

417 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Cilt: 8, s. 423.

çok yönden avantaj sağladığı gibi onun bu dünyada varolma gayesini de ciddi manada etkiler.⁴¹⁸ Yüksek değerler insanın varoluş sebebi, amacı, anlamı ve gayesine bir cevap verir.⁴¹⁹ Sonsuz yaşam inancı sayesinde ölümün yol açtığı yokluk şoku gibi sorunlar bertaraf edilir.⁴²⁰

Din, bu dünyayı, insan için geçici ama güzel bir yurt olarak anlamlı bulurken, insanın buradaki yaşam evresini de, ahiret hayatı ve ebedi saadet amacı açısından son derece anlamlı ve değerli bulur. Dine göre hayatın her anı anlamlıdır. Çünkü bu her anın insanın hem bu dünyadaki gelecek mutluluğu ve hem de ölüm sonrası bir hayattaki ebedi mutluluğu ile ilişkisi olacaktır. Hayat anlamlıdır çünkü yaradanın bahşidir. Ahlaki ve manevi gelişime imkân sağlamaktadır. Kazanımları devamsız, iyilikleri mükâfatsız, sıkıntıları telafisiz kalmayacaktır. İnsan oluşun, “insan-ı kâmil” oluşun, ilahi hoşnutluğu ve sonsuz mutluluğu kazanmanın yolu bu anlamlı hayattan geçmektedir.⁴²¹ Bizim açımızdan başta Tanrı’nın mahiyeti olmak üzere ruh, ahiret, cennet ve cehennem gibi fizik ötesi konuların daima eksik kalacağı, inanç alanıyla sınırlı olacağı, belki de bu nedenle dinde imtihan kavramının öne çıktığı açıktır.⁴²²

Sonuç olarak içinde yaşadığımız çağda ahlak merkezli Müslümanlığa ciddi anlamda ihtiyaç duyulduğu ve insan denilen varlığın özünü inşa eden merkezi değerlerin ahlaki erdemler⁴²³ olduğu gerçeğini aklımızdan çıkarmamalıyız. Aynı şekilde sorgulayan, eleştiren, hakikati arayan, geçmişin kölesi olmayan, zamanını müdrik kaliteli insan yetiştirmeyi hedeflemeliyiz.⁴²⁴

418 Mehmet S. Aydın, “Al-Ghazâlî’s Idea of Death and his Classification of Men in the World-to-Come”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1984, Cilt: XXVI, s. 223.

419 Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, Elis Yayınları, Ankara 2013, s. 136.

420 Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, s. 171.

421 Cafer Sadık Yaran, *İslâm’da Ahlâk’ın Şartı Kaç*, Elif Yayınları, İstanbul 2012, s. 29.

422 Topaloğlu, “Akıl ve İnanç”, s. 45.

423 Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, s. 162.

424 Okumuş, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, s. 173.

SONUÇ

İçinde yaşadığımız çağ insanların dinî, aklî ve ruhî tatmin noktasında çok ciddi problemlerinin olduğu bir çağdır. Küçük şeylerden mutlu olmak, kanaatkar olmak, sabırlı olmak, empati yapmak, vicdan sahibi olmak, merhametli olmak gibi insani erdemler göz ardı edilmenin ötesinde neredeyse yok sayılmaktadır. Aynı şekilde günümüzde insanlar, dini değerlerin insan hayatını yönlendirmesi, inancın içselleştirilmesi gibi konularda da aşılması çok güç olan sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların genç nesilde daha bariz bir şekilde gözlemlendiğini söylemek mümkündür.

Modern uygarlık güya insana lazım olan her şeyi veriyor gibi gözükmemekte ancak insanı asıl ihtiyaç duyduğu şeyden yani sağlıklı bir ruh halinden yoksun bırakmaktadır. İnsanların bu kadar çok alternatife sahip olmakla birlikte daha önce hiç olmadığı kadar yaşamaktan bu denli sıkılmış olmaları gerçekten de izahı çok zor olan bir durumdur. Modern insan, dinin ve Tanrı'nın "sunduğu" dünya yerine kendi "kurduğu" dünyada yaşamak istemektedir.⁴²⁵ Bunun doğal bir sonucu olarak insanlar, dinin ve dini değerlerin kendilerine hiçbir şekilde müdahale etmediği bir hayatı arzu etmektedir. İşte deizmin ulûhiyet anlayışı tam olarak burada devreye girmektedir. Âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışıyla birlikte akıl ve bilimin, insanların her tür soru ve sorununa çözüm bulacağı iddiasında olan deizm, maalesef içinde bulunduğumuz çağda başta gençler olmak üzere birçok kişiye cazip gelmektedir.

Deizmin köklerini Müslüman mahallede aramamak gerekir. Çünkü Kur'an'ın Tanrı'sı, hiçbir durumda deistik karaktere bürünebilecek bir yapıda sunulmamıştır.⁴²⁶ Batı'da sorun bizzat dindeyken, bizde dini anlayıştadır. Bu bağlamda İslam dininin, insanların deizme yönelmelerine neden olabilecek herhangi bir unsuru ihtiva etmediği rahatlıkla söylenebilir. Batı'da deizme götüren süreç

425 Mehmet Özaş, *Deizm ve Dinî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006, Özaş, ss. 1-3.

426 Okumuş, "Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler", s. 183.

doğrudan dinden kaynaklıyken bizde bazı insanları özellikle de genç nesli deist bir tutumu benimsemeye götüren süreç, dinden değil dini ve dinî değerleri temsil iddiasında olan kişilerin şahsi yanlışlarına verilen tepkiden kaynaklıdır. Bundan dolayı başta din adamlarımız olmak üzere Müslüman olduğu iddiasında olan herkesin inanç sahibi kişiler olarak acilen mesuliyet ve sorumluluklarının farkına varması şarttır.

Akıl ve bilimin insan hayatına yön vermede çok etkin olduğu bilinen bir gerçektir ancak bunların insanoğlunun bütün soru ve sorunlarına çözüm getirmesinin imkânsız olduğu da daha bariz bir gerçekliktir. İnsanoğlu sadece akıldan ibaret olan bir varlık değildir. İnsanın aklının yanı sıra, inanç dünyasının, gönlünün, duygularının, hislerinin, kaygı ve endişelerinin de tatmin olması gerekir. Bu hususları dikkate almadan insanı anlamak neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden insan, bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.

İnsanın sadece akılla maddi ve manevi dünyasında ideal bir mutluluğu yakalaması imkânsızdır. Çünkü her akıl sahibi insan, bir davranışı farklı bir şekilde algılayabilmekte ve yorumlayabilmektedir. Bu yüzden de herkes için geçerli olabilecek bir değer, insan aklı tarafından inşa edilememektedir. Bunun için aklın üstünde, her kişinin saygı göstereceği bir mercinin olması gerekir. Bu merci ise ilahi vahiy ve peygamberdir. Tanrı inancıyla beraber vahiy ve peygamber olmaksızın bütün insanların kabulleneceği bir değer oluşturmak mümkün değildir. Pratiği olmayan teoriler insanlığa pek fazla bir şey sunamamıştır.⁴²⁷

Hristiyanların, temel dini akidelerini makul bir şekilde savunmama ve kilise baskısından kaynaklı olarak deizmin ulûhiyet anlayışını benimsemiş olmaları anlaşılır bir durumdur. Aynı şekilde Hristiyanların, kilisenin dogmalarına ve katı tutumuna bir tepki olarak akli ve bilimi, vahyin önüne almaları da akıl-iman ilişkisi noktasında geçirmiş oldukları sıkıntılı tarihi süreç de göz önünde bulundurulduğunda izah edilebilir bir durumdur. Ancak sürekli

427 Gündoğar, "Deizm; Akılın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük", s. 39.

olarak akletmeye, düşünmeye, tefekkür etmeye vurgu yapan, ilmi teşvik eden, inancın makullüğü noktasında sıkıntısı olmayan İslam dininde deizmin yer bulma şansı yoktur. Bu bağlamda gençlerimizin deizme yönelmelerinde İslam dininin değil, Müslüman olan kişilerin dini ve dini değerleri temsil noktasında sergiledikleri yanlış tutum ve davranışların etkili olduğunu unutmamak gerekir.

Hiç kimse; genelde bir Müslümanın, özelde ise bir Müslüman gencin deizme yönelik eğilimine kendisi hiç şahit olmadı diye, böyle bir vakanın hiç olmadığına dair hüküm verme hakkına sahip değildir. Aynı şekilde hiç kimse de bu minvaldeki vakalarla kendisi daha yoğun bir şekilde karşılaşılıyor diye, onun yaygın olduğu yönünde sonuç çıkarmaya hak sahibi değildir.⁴²⁸ Bu noktada yapılması gereken şey acilen doğru bir peygamber algısına ve peygamberimizin örnekliğinde doğru bir din anlayışına sahip olmaktır. Kendi içimizde olan bozulmaları düzeltip iyileştirmeye gayret etmediğimiz sürece özellikle gençlerin dinden uzaklaşması veya son derece yanlış bir din algısına sahip olmaları kaçınılmaz bir son olacaktır.⁴²⁹

Tanrı-insan ilişkisi bakımından deist anlayış, insanı saf realite ile yani dünyanın katı gerçekleri ile başbaşa bırakır. Böyle bir durum çoğu zaman çaresizlik ve ümitsizlik doğuracağından, insanın yaşaması için yeterli gelmez. İnsan geleceğe dönük cephesiyle bir şeyler umma ve bekleme arzularıyla dolu dur ki ancak bu sayede reaitenin yıkıcılığına karşı koyabilir. Ancak bu arzu ve ümit kendi başına var olarak devam edebilen bir durum olmayıp onun, sağlam bir temele yani geleceği çerçeveleyen kuvvetli bir inanca dayanması gerekir. Bu sebeple “Aşkın bir Varlık” a iman, insan varlığının ayrılmaz bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır ki, deizmin mahiyeti gereği böyle bir inancı sağlayamayacağı ortadadır.⁴³⁰ Sonuç olarak deizm, insanı Tanrı’ya, Tanrı’yı evrene yabancılaştıran bir doktrin olarak görülmelidir.⁴³¹

428 Peker, “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”, s. 30.

429 Başcı, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, s. 38.

430 Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 223.

431 Yasa, *Varoluşsal İnanç Sorunları*, s. 80.

Deizm, İslam diniyle bağdaşması mümkün olmayan bir sistemi temsil eder. Bu noktada bir Müslümanın normal şartlarda deist olması imkân dâhilinde değildir. Metafizik bunalım içindeki insanların kurtuluşu, deizmde değil İslâm dininin esaslarının uygulanmasındadır.⁴³² Günümüzde deizm gibi din dışı inanışlara yönelimin önüne geçmenin en uygun yolu, Müslüman toplumların fert ve aile ekseninde şekilciliği reddederek, İslam'ın özü ve evrensel ilkesi olan güzel ahlak prensibini, hayatın tüm alanlarına şamil kılması ve etrafına sevgiyi ve saygıyı yansıtan bir dindarlık modelini geliştirmesinden geçmektedir.⁴³³

Son derece zengin ve çeşitli dini fikirlerin doğup geliştiği İslam âleminde, yukarıda da belirtildiği üzere deizm diye adlandırılabileceğimiz bir tasavvur pek olmamıştır. Buradan hareketle deizmin, daha ziyade Batı inancı ve düşüncesi çerçevesinde ele alınması gereken bir konu olduğu söylenebilir. Ancak bugün Batı'nın siyasi ve kültürel egemenliğinin oluşturduğu etkiyle farklı kültür ve inanışlar üzerinde deistik anlayışla benzeşen yorumlara rastlamak mümkün hale gelmiştir.⁴³⁴

İlim, kudret, irade sahibi olan, evreni yaratmış olan ve yürürlükte tutan, insan ibadet ve itaatine layık olan, ezeli, ebedi, zorunlu ve hür bir zat olan Tanrı'nın varlığına inanç, rasyonel ve tutarlı bir inançtır.⁴³⁵ İslam dini, inanç boyutunda sağlam bir zemine sahip olduğu gibi bu inancın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in örnekliğinde de net bir şekilde görüldüğü üzere hayata yansımaları noktasında da çok güçlü bir yapıya sahiptir. Sonuç olarak deizmin, İslam dininde kendine yer bulmasının çok zor olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte gençlerimizin deizme ve deist bir tutuma yönelmelerinin nedenlerini bütün boyutlarıyla araştırmak suretiyle gerekli tedbirleri almamız gerektiği gerçeğini de asla yok saymamalıyız.

432 Korlaeçi, "Deizm- Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları", s. 19.

433 Erdoğan, "Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", s. 804.

434 Baykan, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, ss. 79-80.

435 Cafer Sadık Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Aklılığı*, Etüt Yayınları, Samsun 2000, ss. 168-169.

KAYNAKLAR

- Acar, Rahim, *“Tanrı-İnsan İlişkileri”*, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi, Sayı: 19, Ankara 2010, ss. 26-30.
- Akdemir, Ferhat, *Korkunç Kötülükler ve Tanrı*, Elis Yayınları, Ankara 2017.
- Akdemir, Ferhat, *“Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”*, On Dö-kuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 18-19, Samsun 2005, ss. 347-363.
- Akdemir, Ferhat, *Alvin Plantinga ve Analitik Din Felsefesi*, Elis Yayınları, Ankara 2007.
- Allen, Diogenes, *Philosophy for Understanding Theology*, John Knox Press, Atlanta 1985.
- Alper, Ömer Mahir, *“İslam, Akıl ve Hakikat”*, 7 (3), Milet ve Nihal, İstanbul 2010, ss. 39-72.
- Alpyağıl, Recep, *Kıta Avrupası Din Felsefesi ve Mistik Gelen-ekler Ke-şişen Yollar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Alridge, Alfred Owen, *“Thomas Paine”*, The Encyclopedia of Philo-sophy, Vol. 6, Ed. by Paul Edwards, Collier-Macmillan Ltd., London 1967, ss. 17-18.
- Altuntaş, Halil; Şahin, Muzaffer Haz., *Kur’an-ı Kerim Meâli*, Diya-net İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014.
- Arıcan, Musa Kazım, *“Ulûhiyet Anlayışları”*, Din Felsefesi El Kita-bı, Ed. Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, ss.59-78.
- Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, İstan-bul 2010.
- Armstrong, Karen, *Tanrı’nın Tarihi*, Çev. Oktay Özel-Hamide Ko-yukan-Kudret Emiroğlu, Ayraç Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, BB101 Yayınları, Ankara 2017.

Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 1999.

Aydın, Mehmet S., “Allah’ın Varlığına İnanmanın Akliliği”, İslâmî Araştırmalar, Sayı: 2, Ankara 1986, ss.12-21.

Aydın, Mehmet S., “Al-Ghazâlî’s Idea of Death and his Classification of Men in the World-to-Come”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XXVI, 1984, ss. 223-240.

Aydın, Mehmet S., “Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1, 1986, ss. 31-87.

Ayer, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Metis Yayınları, İstanbul 1998.

Ayer, Alfred Jules, *Language, Truth and Logic*, Penguin Books, London 1971.

Aygün, Fatma, *Ateizme Yol açan Başlıca Faktörler*, e-makâlât Mezhap Araştırmaları Dergisi, 2017, ss. 531-562.

Aytepe, Mahsum, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Van: Ensar Neşriyat, 2017, ss. 193-214.

Az, Mehmet Ata, “Tanrı ve Nihai Gerçeklik Tasavvurları?”, Din Felsefesi, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 63-85.

Başcı, Vahdettin, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(1), 2018, ss. 33-40.

Batak, Kemal, *Aristoteles’ten Ernest Sosa’ya Erdem Epistemolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

Batak, Kemal, *Naturalizm Çıkmazı Dennett’ten Dawkins’e Yeni Ateizm’in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

- Batak, Kemal, *Tanrı'yı Bilmek, Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Bayraktar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Fecr Yayınevi, Ankara 1997.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- Baykan, Erdal, *Dua Üzerine Din Felsefesi Okumaları*, Bilge Adamlar Yayınları, İstanbul 2009.
- Brinton, Crane, "Enlightenment", *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 2, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, ss. 519-525.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005.
- Ceylan, Ahmet, "Deistik Tanrı Tasavvuru ve Hayata Yansımaları", *Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sakarya 2005, ss. 181-203.
- Collingwood, Robin George, *Doğa Tasarımı*, Çev. Kurtuluş Dinçer, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.
- Copleston, Frederick, *A History of Philosophy: Modern Philosophy, The British Philosophers: Hobbes to Paley*, Image Books, New York 1964.
- Coşkun, İbrahim, "Freud Ateizminin Dayandığı Psikolojik Teorilerin Tutarsızlığı," *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: II, 2006, ss. 1-19.
- Coşkun, İbrahim, "Günümüzde Deizm, Ateizm ve Nihilizmi Doğuran Sebepler", *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos, Sayı: 320, Ankara 2017, ss.10-13.
- Coşkun, İbrahim, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, ss. 41-70.

Çetin, İsmail, *İman ve İnkârın Felsefî Temelleri*, Emin Yayınları, Bursa 2016.

Çevik, Mustafa, *David Hume ve Din Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

Çınar, Aliye, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Çınar, Aliye, *Deizm ve Ateizm Üzerine*, Köprü Kitapları, İstanbul 2018.

Çınar, Aliye, “Lebniz’de Kötülük Problemi ve Teodise”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 1, 2005, ss. 161-177.

Çınar, Aliye, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Çınar, Aliye, *Varoluşçu Teolojide İnsan ve Anlam*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015.

Davies, Brian, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, Oxford New York 1993.

Davies, Brian, *Din Felsefesine Giriş*, Çev. Fatih Taştan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

Dorman, Emre, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

Dorman, Emre, “Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri”, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos, Sayı: 320, Ankara 2017, ss. 14-18.

Dorman, Emre, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, ss. 217-242.

Draper, Paul, “God, Science, And Naturalism”, The Oxford Handbook of Philosophy of Religion, Ed. William J. Wainwright, Oxford University Press New York 2005, ss. 272-303.

- Düzgün, Şaban Ali, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos 2017, Sayı: 320, Ankara 2017, ss. 6 - 9.
- Düzgün, Şaban Ali, “Varlık”, Kelam El Kitabı, Ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 193-218.
- Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yazıları*, Elis Yayınları, Ankara 2016.
- Erdem, Hüsameddin, “Deizm”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 109-111.
- Erdoğan, İbrahim Halil, “Deizm Ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt:11, Sayı: 57, 2018, ss. 789-804.
- Ertürk, Ramazan, *Varoluşsal Din Felsefesine Giriş*, Yarın Yayınları, İstanbul 2012.
- Evans, C. Stephen – Manis, R. Zachary, *Philosophy of Religion: Thinking About Religion*, InterVarsity Press, Downers Grove 2009.
- Evans, C. Stephen – Manis, R. Zachary, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, Çev. Ferhat Akdemir, Elis Yayınları, Ankara 2010.
- Evkuran, Mehmet, “Eş’arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine – Deizm Bağlamında Bir Tartışma-”, Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri içinde, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, ss. 35-48.
- Feyerabend, Paul, *Akla Veda*, Çev. Ertuğrul Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012.
- Flew, Anthony, *A Dictionary of Philosophy*, Palgrave Macmillan, UK- London 1979.
- Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, Çev. Cemal Aydın, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- Gilson, Etienne, “Tanrı ve Felsefe”, Çev. Mehmet Aydın, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1986.
- Gorham, Geoffrey, “Early Modern Philosophical Theology in Great Britain”, A Companion to Philosophy of Religion, Ed. Char-

- les Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing, United Kingdom 2010, ss. 124-132.
- Goldmann, Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Emre Arslan, Doruk Yayınları, Ankara 1999.
- Gould, Rebecca Kneale, “Deism”, Encyclopedia of Religion and Nature, Ed. Bron Taylor, Continuum, London & New York, 2005, ss. 462-464.
- Guignon, Charles, *Kimim Ben: Otantik Olmak*, Çev. Abdüllatif Tüzer, Lotus Yayınevi, Ankara 2008.
- Gusdorf, Georges, *İnsan ve Tanrı*, Çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Güçlü, Abdülbâki, Uzun, Erkan, Uzun, Serkan vd., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- Gündoğar, Hamdi, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, ss. 29-40.
- Hakkı, İzmirli İsmail, *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz. Sabri Hizmetli, Umran Yayınları, Ankara 1981.
- Harman, Vezir, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2017, ss. 13-51.
- Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çev. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
- Hepburn, Ronald W., “Agnosticism”, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 1, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, ss. 56-59.
- Hick, John H., *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, New Delhi 1990.
- Hick, John, *Arguments for the Existence of God*, Herder and Herder, Newyork 1971.

- Karaman, Hüseyin, “*Ebû Bekir Er-Râzî: İlhâdin Gölgesinde Bir Felsefe*”, İslam Felsefesi Tarih ve Problemler, Ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yayınları, İstanbul 2018, ss. 119-143.
- Kaya, Mahmut, “*Râzî, Ebu Bekir*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 34, İstanbul 2007, ss. 479-485.
- Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Kılıç, Recep, “*İslâm ve Çalışma Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 41, Sayı: 1, 2000, ss. 117-136.
- Kılıç, Recep, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- Kılıç, Recep, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- Kılhoğlu, İsmail, “*Deizm*”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul 1990, ss. 311-313.
- Koç, Turan, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Korlaelçi, Murtaza, “*Deizm-Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları*”, Felsefe Dünyası, 2018/Kış, Sayı: 68, Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara, ss. 5-23.
- Köktaş, Mümin, “*Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1, 2017, ss. 143-158.
- Kuhn, Thomas S., *The Copernican Revolution Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, Harvard University Press, Cambridge 1995.
- Kuhn, Thomas S., *Kopernik Devrimi Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, Çev. Halil Turan-Dursun Bayrak-Sinan Kadir Çelik, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kuvancı, Cenân, *Din Dili Dil Oyunu mu?*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Leaman, Oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, Çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

- Leftow, Brian, *"Concepts of God"*, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, Routledge, London and New York 2000, ss. 317-318.
- MacIntyre, Alasdair, *"Pantheism"*, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 6, Ed. by Paul Edwards, Collier-Macmillan Ltd., London 1967, ss. 31-35.
- Mavrodes, George I., *"Monotheism"*, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, Routledge, London and New York 2000, s. 590.
- Mossner, Ernest Campbell, *"Deism"*, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 2, Ed. by Paul Edwards, Collier-Macmillan Ltd., London 1967, ss. 326-336.
- Okumuş, Namık Kemal, *Sağlam Kulpa Tutunamayanlar*, Araştırma Yayınları, Ankara 2017.
- Okumuş, Namık Kemal, *Küpten Taşanlar Beşer İdrakinin Katılığı Üzerine*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018.
- Okumuş, Namık Kemal, *"Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler"*, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız, Ensar Neşriyat, Van 2017, ss. 173-192.
- Owen, H. P., *"Concepts of God"*, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 3, Ed. by Paul Edwards, Collier-Macmillan Ltd., London 1967, ss. 344-348.
- Owen, H. P., *"Theism"*, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 8, Ed. by Paul Edwards, Collier-Macmillan Ltd., London 1967, ss. 97-98.
- Ögçem, Ergin, *Ateizmden Deizme Antony Flew*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
- Özalp, Hasan, *Batı Düşüncesinde Tanrı ve Tasarım Bilimsel Felsefi ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Otto Yayınları, Ankara 2015.

- Özalp, Hasan, “Tanrı-Doğa İlişkileri Bağlamında Metafiziksel Fail Neden: İbn Sina Örneği”, *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: XXIV, Sayı: 3, 2013, ss. 146-159.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Özcan, Zeki, “Din Felsefesinin Felsefesi”, *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar I*, Der. Recep Alpyağıl, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, ss. 51-89.
- Özdeş, Talip, “Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: X, Sayı: 2, 2006, ss. 5-21.
- Öztaş, Mehmet, *Deizm ve Dinî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.
- Pailin, David A., *Groundwork of Philosophy of Religion*, Epworth Press, London 1986.
- Paine, Thomas, *Akıl Çağı*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Paine, Thomas, *The Age of Reason*,
<http://klymkowskylab.colorado.edu/Readings/Thomas%20Paine%20%20The%20Age%20of%20Reason.pdf>, Erişim Tarihi:06.05.2019.
- Passmore, John, “Logical Positivism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 5, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, ss. 52-57.
- Peker, Hasan, “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 8, 2018, s. 13-42.
- Peterson, Michael – Hasker, William - Reichenbach, Bruce - Basinger, David, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, Küre Yayınları, Çev. Rahim Acar, İstanbul 2006.

- Peterson, Michael – Hasker, William - Reichenbach, Bruce - Basinger, David, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, New York and Oxford 2009.
- Plantinga, Alvin, “Teizm, Ateizm ve Rasyonalite”, Çev. Ferhat Akdemir, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 22, 2010, ss. 285-294.
- Richard, H. Popkin, “Fideism”, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 3, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, ss. 201-202.
- Quinn, Philip L., “Philosophy of Religion”, The Cambridge Dictionary of Philosophy, Ed. Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, ss. 696-700.
- Râzi, Ebû Bekir, *Felsefe Risâleleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Çev. Mahmut Kaya, İstanbul 2016.
- Reçber, Mehmet Sait, “Din Felsefesi”, Din Felsefesi El Kitabı, Ed. Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, ss. 13-28.
- Reçber, Mehmet Sait, *Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2004.
- Reçber, Mehmet Sait, “Dindarlık ve Rasyonellik”, Dinin Kaderi Çağdaş Sorunların Kısacasında Din içinde, Ed. Abdüllatif Tüzer, Elis Yayınları, Ankara 2017, ss. 73-88.
- Rowe, William L., “Deism”, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, Routledge, London and New York 2000, s.198.
- Rowe, William L., “Agnosticism”, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, Routledge, London and New York 2000, s. 17.
- Rowe, William L., “Immanence”, The Cambridge Dictionary of Philosophy, Ed. Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 418.
- Smart, J. J. C., “Religion and Science”, The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 7, Ed. by Paul Edwards, London: Collier-Macmillan Ltd., 1967, ss. 158-163.

- Swinburne, Richard, *The Existence of God*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Swinburne, Richard, *Is There A God?*, Oxford University Press, Oxford New York 1996.
- Swinburne, Richard, *Tanrı var mı?*, Çev. Muhsin Akbaş, Arasta Yayınları, Bursa 2001.
- Şahin, Hasan, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*, İlahiyât, Ankara 2000.
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Taliaferro Charles and Marty Elsa J. Editor, *A Dictionary of Philosophy of Religion*, Continuum Publishing, New York London 2010.
- Tanrıverdi, Hasan, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*, Afşar Matbaası, Gümüşhane 2012.
- Tanrıverdi, Hasan, *Meşşâî Felsefede Tanrı'nın Bilgisi Meselesi -Din Felsefesi Açısından Bir Değerlendirme-*, İlahiyat, Ankara 2016.
- Taslaman, Caner, *Allah'ın Varlığının 12 Delili*, Destek Yayınları, İstanbul 2017.
- Taslaman, Caner, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, Destek Yayınları, İstanbul 2017.
- Taslaman, Caner, *Fıtrat Delilleri*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017.
- Taslaman, Caner, *Big Bang ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017.
- Taslaman, Caner, Doko, Enis, *Kuran ve Bilimsel Zihnin İnşası*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2017.
- Taylan, Necip, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Mahya Yayınları, İstanbul 2015.
- Taylan, Necip, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi: Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Taylan, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

Tillich, Paul, *Dynamics of Faith*, Harper Torchbooks, New York 1958.

Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, Çev. Fahrullah Terkan-Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Tokat, Latif, “*Din Felsefesi Nedir?*”, *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 15-38.

Tokat, Latif, “*Dünya Görüşü-Din İlişkisi*”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 9, 2006, ss. 41-63.

Tokat, Latif, *Varoluşçu Teoloji*, Elis Yayınları, Ankara 2013.

Tokat, Latif, “*Modern Batı Dünya Görüşünün Tanrı ve İnsan Tasavvuru Açısından Tahlil ve Eleştirisi*”, *Bilimname XXXIV*, 2017/2, ss. 121-143.

Tokat, Latif, *Anlam Sorunu*, Elis Yayınları, Ankara 2017.

Toku, Neşet, *İslam Felsefesine Giriş*, Savaş Yayınevi, Ankara 2007.

Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Topaloğlu, Aydın, “*Akl ve İnanç*”, *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 39-61.

Topaloğlu, Aydın, “*Ateizm*”, *Din Felsefesi*, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 139-166.

Topaloğlu, Fatih, “*Modern Bilim Üzerine Bir Eleştiri*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 36, 2011, ss. 119-130.

Topçu, Nurettin, *Ahlâk Nizamı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.

Topçu, Nurettin, *Var Olmak*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999

Topçu, Nurettin, *Yarımkı Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.

Topçu, Nurettin, *Türkiye'nin Maarif Davası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.

Topçu, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

Tunç, Mustafa Şekip, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, Ankara 1957.

- Türkben, Yaşar, *İbn Sînâ ve Thomas Aquinas'ta Kötülük Problemi*, Elis Yayınları, Ankara 2012.
- Türkben, Yaşar, *İlahî Gizlilik*, Elis Yayınları, Ankara 2018.
- Türker, Ömer, “*Metafizik: Varlık ve Tanrı*”, İslam Felsefesi Tarih ve Problemler, Ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yayınları, İstanbul 2018, ss. 603-653.
- Tüzer, Abdullatif, *Din ve Rasyonalite –Postmodern Bir Yaklaşım-*, Lotus Yayınevi, Ankara 2009.
- Tüzer, Abdullatif, “*Mehmet S. Aydın'ın Hayali: Aşırı Rasyonel Din Felsefesi Tavrının Eleştirisi*”, Beytulhikme An International Journal of Philosophy Volume: 6 Issue: 2, 2016, ss. 273-293.
- Tüzer, Abdüllatif, “*Çevirenin Önsözü*”, Charles Guignon, Kimim Ben: Otantik Olmak içinde, Çev. Abdüllatif Tüzer, Lotus Yayınevi, Ankara 2008.
- Tüzer, Abdullatif, *Bir Varoluşçunun İman Savunusu-Pascal'da Fideizm ve Gazali Açısından Bir Değerlendirme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Tüzer, Abdüllatif, *Hikmet, Hiçlik ve Otantiklik Murad-ı İlahi*, Artus Kitap, İstanbul 2007.
- Uslu, Ferit, *Felsefî Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Uslu, Ferit, “*Agnostisizm*”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 21, 2012, ss. 5-28.
- Uslu, Ferit, “*Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi –Bilim, Bilim Olmayan ve Sahte Bilim-*”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 19, 2011/1, ss. 5-35.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Varlık ve Oluş*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014.

- Wainwright, William J., “*Deism*”, The Cambridge Dictionary of Philosophy, Ed. Robert Audi, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 216.
- Westphal, Merold, “*The Emergence of Modern Philosophy of Religion*”, A Companion to Philosophy of Religion, Ed. Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing, United Kingdom 2010, ss. 133-140.
- Wood, W. Allen, *Kant’ın Deizmi*, Çev. Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52: 1, 2011, ss. 327-347.
- Wood, W. Allen, “*Deism*”, Encyclopedia of Religion 4, Ed. Lindsay Jones, Thomson Gale 2005, ss. 2251-2252.
- Yandell, Keith E., “*Pantheism*”, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, Routledge, London and New York 2000, s. 655.
- Yapıcı, Asım, “*Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi*”, Dinin Kaderi Çağdaş Sorunların Kısacasında Din içinde, Ed. Abdüllatif Tüzer, Elis Yayınları, Ankara 2017, ss. 117-174.
- Yaran, Cafer Sadık, *Din Felsefesine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2017.
- Yaran, Cafer Sadık, *Kötülük ve Theodise*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- Yaran, Cafer Sadık, *İslâm’da Ahlâk’ın Şartı Kaç*, Elif Yayınları, İstanbul 2012.
- Yaran, Cafer Sadık, *Ahlak ve Etik*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Yaran, Cafer Sadık, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.
- Yaran, Cafer Sadık, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Aklîliği*, Etüt Yayınları, Samsun 2000.
- Yaran, Cafer Sadık, “*Modernitenin İnsan Sevgisi Üzerine Etkileri*”, Eski Yeni, Sayı: 17, 2010, ss. 11-18.
- Yaran, Cafer Sadık, “*Ahlaklılığın Evreleri ve İdeal Ahlakın Özellikleri*”, Yetkin Düşünce, Yıl:1, Sayı: 4, 2018, ss. 39-50.

- Yasa, Metin, *Varoluşsal İnanç Sorunları*, Elis Yayınları, Ankara 2018.
- Yasa, Metin, *Gençlik ve Varoluş*, Elis Yayınları, Ankara 2017.
- Yavuz, Zikri, “*Din ve Bilim*”, Din Felsefesi, Ed. Latif Tokat, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, ss. 295-312.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Merve Yayınları, İstanbul 2001.
- Yel, Ali Murat, “*Hurafe*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 381-382.
- Yeşilyurt, Temel, “*Kuşkuyu Dışlayıcı Bir Süreç Olarak İman*”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, Elazığ 2000, ss. 537-555.
- Yıldırım, Ali, “*Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı*”, Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, 2016, ss. 47-54.